

RAPPORT

KULTURMILJÖER VID PRÄSTEBODAÅN-LILLÅN

LÄNSSTYRELSENS RAPPORTSERIE
ISSN 1103-8209, Meddelande 2015:02

Vi är rättsgaranter, kunskapsförmedlare och samhällsbyggare. Vi jobbar med landsbygdens utveckling.

Rapport, år och nr: 2015/02
Rapportnamn: Kulturmiljöer vid Prästebodaån-Lillån.
Utgåva: Digitalt.
Utgivare: Länsstyrelsen Kronobergs län, 351 86 Växjö.
Dnr: 436-1533-14
Författare/Kontaktperson: Jakob Marktorp, Evelina Ericsson
Omslagsfoto: Ekenäs kvarn, foto ägs av Anders Noaksson. Flottarlag vid Helgeå,
foto ägs av Douglas Thelin. Össjö såg, foto Jakob Marktorp.
Foto: Om referens ej anges är fotografierna tagna av författarna.
Kartproduktion: Jakob Marktorp.
Layout: Länsstyrelsen i Kronoberg
ISSN: 1103-8209
Länsstyrelsens rapporter: www.lansstyrelsen.se/kronoberg/Sv/publikationer

FÖRORD

Rapporten har tagits fram av Evelina Ericsson, bebyggelseantikvarie och Jakob Marktorp, landskapsantikvarie vid Länsstyrelsen Blekinge län i samverkan med Länsstyrelsen i Kronobergs län och Länsstyrelsen Skåne inom projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt* (SÖVD). Vidare är rapporten ett resultat med finansiering av Länsstyrelserna, Vattenmyndigheten i Södra Östersjöns vattendistrikt, Havs- och Vattenmyndigheten och Riksantikvarieämbetet.

Rapporten har tagits fram för öka kunskapen kring kulturmiljöer nära vattendrag samt bedöma vilka kulturhistoriska värden som finns och som kan påverkas av vattenvårdsåtgärder. Sammanfattningsvis finns flertalet kulturhistoriskt intressanta miljöer längs Lillån-Prästebodaån. För att bevara, använda och utveckla dessa miljöer krävs åtgärder och kompromisser som gynnar både natur- och kulturvärden.

Synpunkter på rapporten har lämnats av:

Heidi Vassi, länsantikvarie, Länsstyrelsen i Kronobergs län.
Markus Boxe, arkeolog, Länsstyrelsen i Kronobergs län.
Karl-Oskar Erlandsson, arkeolog, Länsstyrelsen Blekinge län.
Theodor Samuelsson, vattenvårdshandläggare, Länsstyrelsen i Kronobergs län.
Elin Wallqvist, vattenvårdshandläggare, Länsstyrelsen i Kronobergs län.

Fotografier som ej anges med referens är tagna av författarna.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord	3
Innehållsförteckning.....	4
Inledning.....	7
<i>Flottning.....</i>	<i>7</i>
Rapportens upplägg	9
Metod och material	9
Kulturhistorisk värdering	10
Värderade miljöer	14
Översiktskartor	15
Ryds järnbruk/Veka kraftverk	17
<i>HISTORIK.....</i>	<i>18</i>
<i>BESKRIVNING AV MILJÖN</i>	<i>19</i>
<i>KULTURHISTORISK VÄRDERING.....</i>	<i>21</i>
<i>FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN</i>	<i>21</i>
<i>BILDER AV MILJÖN 2015.....</i>	<i>22</i>
<i>HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER</i>	<i>25</i>
<i>KARTBILAGA</i>	<i>27</i>
Lillaryds kvarn	28
<i>HISTORIK.....</i>	<i>29</i>
<i>BESKRIVNING AV MILJÖN</i>	<i>29</i>
<i>KULTURHISTORISK VÄRDERING.....</i>	<i>29</i>
<i>FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN</i>	<i>30</i>
<i>BILDER AV MILJÖN 2015.....</i>	<i>31</i>
<i>HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER</i>	<i>33</i>
<i>KARTBILAGA</i>	<i>34</i>
Ryfors kvarn	35
<i>HISTORIK.....</i>	<i>36</i>

BESKRIVNING AV MILJÖN	37
KULTURHISTORISK VÄRDERING	39
FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN	39
BILDER AV MILJÖN 2015	40
Historiska dokument, kartor & bilder	44
KARTBILAGA	45
Ekenäs kvarn och såg	46
HISTORIK	47
BESKRIVNING AV MILJÖN	48
KULTURHISTORISK VÄRDERING	48
FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN	49
BILDER AV MILJÖN 2015	50
HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER	52
KARTBILAGA	54
Björstorps kvarn	55
HISTORIK	56
BESKRIVNING AV MILJÖN	56
KULTURHISTORISK VÄRDERING	56
FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN	56
BILDER AV MILJÖN 2015	57
HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER	57
KARTBILAGA	58
Ivla kvarn och såg	59
HISTORIK	60
BESKRIVNING AV MILJÖN	60
KULTURHISTORISK VÄRDERING	61
FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN	61
BILDER AV MILJÖN 2015	62
HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER	64
KARTBILAGA	65
Össjö kvarn	66
HISTORIK	67
BESKRIVNING AV MILJÖN	67

KULTURHISTORISK VÄRDERING	68
FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN	68
BILDER AV MILJÖN 2015.....	69
HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER	70
KARTBILAGA	71
Össjö såg	72
HISTORIK.....	73
BESKRIVNING AV MILJÖN	73
KULTURHISTORISK VÄRDERING.....	74
FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN	74
BILDER AV MILJÖN 2015.....	75
HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER	77
KARTBILAGA	78
Stenavads kvarn	79
HISTORIK.....	80
BESKRIVNING AV MILJÖN	80
KULTURHISTORISK VÄRDERING.....	81
FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN	82
BILDER AV MILJÖN 2015.....	83
HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER	87
KARTBILAGA	88
Litteraturförteckning	89
TRYCKTA KÄLLOR	89
INTERNET	89
ARKIVMATERIAL.....	89
MUNTliga KÄLLOR.....	90

INLEDNING

Lillån (HARO 88) har genom åren benämnts olika; Ivlaån, Prästebodaån, Lillån och Ryån. Människan har länge bott och verkat i landskapet omkring Lillån. Om detta vittnar flera förhistoriska boplatsoområden, gravfält och senare lämningar efter by- och gårdstomter. Människan har på traditionsenligt vis bedrivit småskaligt jordbruk med odling och djurhållning för egen avsalu. Handeln med skogsnäringsens råvaror har även varit en bärande faktor för avkastning i det historiska samhället. I sjöarna har malm brutits och använts tillsammans med träkol vid framställning av järn. Om detta vittnar flera blästbrukslämningar och slagghvarphögar. Även pappersbruk, sågar och stampverk har varit viktiga produktionsenheter, vilka har förädlat skogsbrukets produkter.

Landskapet i Lillåns omnejd har formats av den produktionsinriktning som har genomsyrat bruket av mark och vatten. Det är dock inte enbart böndernas egna husbehov och råvaruhandel som har format landskapet. Ägoförhållanden och intressen har styrts av säterier; i synnerhet Lilla Ryd, Björnhult, Foglanäs, Askenäs, Bräkentorp och Förarp. Kyrkans makt och inflytande i landskapsomdaningarna har likväl varit av stor betydelse. Moderkyrkor fanns i Tutaryd, Södra Ljunga och Göteryd.

För att skogs- och jordbruket skulle fungera var närhet till vatten grundläggande för produkthanteringen. Dels nyttjandet av vattenkraft för kvarnar, sågar, stampar, hammare och bälgar till masugnar. Dels timmerflottning. I vardagslivet var närhet till vatten likaså viktigt. Bad, byk och tvätt var avgörande för att hålla efter sjukdomar och ohyra.

FLOTTNING

År 1911 ansökte Strömsnäs bruks aktiebolag om att inrätta allmän flottled i Helge å med biflöden. Den 9 maj år 1914 togs beslut i Växjö landskansli om tillstånd. Dels sträckan från biflödena norr om Möckeln till Stensjön och Agunnarydssjön genom Möckeln samt vidare genom Helge å till Delary. En annan sträcka som skulle ingå i den allmänna flottleden berörde sträckan från Vissjön genom Öjhults kanal och Pjätterydsån till dess mynnande i Helge å. Den tredje sträckan som skulle inrättas i den allmänna flottleden var Lillån (Ivlaån) från Ivla kvarn genom sjöarna Hängasjön och Römningen samt Ryån till Delary.

Eftersom Hängasjön och Römningen vid den här tiden ej var försedda med regleringsdammar var de värdefulla som naturliga regulatorer vid vårflod och därmed var Lillån ypperlig för flottning. Vidare fanns många viktiga lutning- och krökningsförhållanden vilket gjorde Lillån lika gynnsam för flottning som i mellersta och norra Sveriges allmänna flottleder med samma anspråk på

flottningskapacitet och flottgodsslag. Som enskild flottled omfattade flottningen i Lillån 15002 flottgodsenheter. Då Lillån blev allmän flottled skulle flottningen påbörjas så tidigt som möjligt på våren och vara avslutad den 1 maj längs sträckan Ivla kvarn till Hängsjön och i övrigt den 15 maj. Virket skulle grovbarkas innan det flottades. Före den allmänna flottleden inrättades pågick flottning för husbehov vilket även fortsatte längs vissa sträckor under 1900-talet. Viktigt var då att detta meddelades flottningsföreningen och att virket inte sammanblandades med övrigt virke.

Verksamheten vid cellulosafabriken i Delary påbörjades i början av 1870-talet; vilket krävde en stor virkesmängd. Skogsuttaget gjordes i synnerhet i trakterna omkring sydöstra Sunnerbo härad, vilket kom att bli betydande för bygdens skogsägare. I slutet av 1800-talet fanns inga järnvägsförbindelser mellan avverkningsområdena och fabriken i Delary, varför vattenvägarna utgjorde viktiga transportleder.

Delarys flottarlag i Helgeå under 1930-talet. Foto: Douglas Thelins privata bildarkiv.

Det fanns behov av att inrätta allmän flottled i Lillån, då svårigheter kring den enskilda timmerflottningen i Lillån varje år tvingade de som flottade att komma överens med alla strandägare om rättighet att få bedriva flottning på deras marker. Ofta vållade flottningen skador på broar, stränder och fisken. Detta ledde till att tvister ofta uppstod, varför behov av en allmän flottled fanns för att förenkla uppgörelserna.

I samband med inrättandet av Lillån som allmän flottled uppkom diskussioner kring skador på fisket. Det gällde bl.a. fiskena vid kyrkoherdebostället samt

komministerbostället. En del hävdade att fiskens lek stördes av framgående flottgods. Fiskeplatser för gädda led extra skada av flottningen. För att ersätta de skador på fiskebestånden som uppstod i samband med flottningsverksamheten skulle flottningsföreningen årligen erlägga en avgift som skulle användas till fiskets befrämjande¹.

Enligt Helmer Noaksson, ägare till Ekenäs kvarn, var fem flottare anställda av Strömsnäsbruk och skulle följa timret längs Prästebodaån och Lillån.

RAPPORTENS UPPLÄGG

Tio kulturmiljöer av varierande karaktär har inventerats och beskrivits. Tre av dessa miljöer utgör vandringshinder för fisk och kommer beröras av vattenvårdsåtgärder. Två av miljöerna är ej inventerade av vattenförvaltning men bedöms vid kulturmiljöinventeringen som sannolika hinder. De inventerade miljöerna längs Lillån-Prästebodaån är indelade i individuella kapitel och följer ån uppströms. Även flottningslämningar inventerades. Få lämningar finns idag bevarade längs Lillån som vittnar om den tidigare flottningen, de lämningar som påträffades ligger i anslutning till kvarn- och sågmiljöer. Således beskrivs flottningslämningarna då de förekommer inom respektive miljökapitel.

Miljöerna beskrivs i en kortare historik vilket ger en bakgrund till platsens tillkomst och betydelse. Kvarnarna och lämningarna har även delats in efter deras historiska sammanhang. Sedan följer en beskrivning av den befintliga miljön, dess beståndsdelar samt dess nuvarande sammanhang. Varje miljö har därefter värderats och delats värdeklasser baserade på det sammantagna kulturhistoriska värdet. Nedan följer en kortare redogörelse för inventeringens metod och material samt en utförlig förklaring av klasserna och värderingskriterierna.

METOD OCH MATERIAL

Metoden har tagits fram inom projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag inom Södra Östersjöns vattendistrikt*. Metoden bygger på kart- och arkivstudier där de historiska miljöerna sedan inventeras och värderas i fält. Vid Lillån-Prästebodaån utgick inventeringen från kända vandringshinder för fisk där det finns behov av vattenvårdsåtgärder, totalt fyra vandringshinder inom tre miljöer. Utöver dessa miljöer inventerades ytterligare sju miljöer utifrån det historiska kartmaterialet där urvalet baserats på kända kvarnplatser. Platser där flottningsåtgärder förekommit baserades på arkivstudier och dessa miljöer punktinventerades likt kvarnlämningarna. Efter fältbesöket gjordes kompletterade litteratur- och arkivstudier vid behov.

¹ Strömsnäs bruks ABs bruksarkiv, F III:2. Utredning och förslag för Helgeåns, Pjätterydsåns och Iflaåns inom Kronobergs län inrättande till allmänna flottleder 1912.

Observera att inventeringsmetoden inte täcker hela sträckan av Lillån-Prästebodaån då ån endast punktinventerades. Således kan det finnas kulturhistoriska lämningar så som stenskoningar, flottningsslämningar samt äldre kvarnlämningar som lämnats utanför inventeringen.

Materialet har bestått av historiska kartor och arkivmaterial. Även sekundär litteratur och äldre fotografier har varit givande vid sammanställningen av miljöernas historik. Muntliga uppgifter har varit användbara vid inventeringen och rapportskrivningen då lite finns dokumenterat kring denna typ av anläggningar. En källkritisk bedömning har gjorts i dessa fall.

År 1999 gjordes en kvarn- och såginventering i länet. 166 kvarn- och sågmiljöer inventerades och klassades utifrån måttligt, stort, mycket stort och synnerligen stort kulturhistoriskt värde. Elva miljöer klassades med ett synnerligen stort kulturhistoriskt värde. Fyra av de miljöer som inventerats år 2015 vid Lillån inventerades även år 1999, Ryfors kvarn, Össjö kvarn, Össjö såg och Stenavads kvarn. I dessa fall har 1999-års inventering utgjort ett värdefullt material.

KULTURHISTORISK VÄRDERING

De dokumenterade kulturmiljöerna läns Lillån-Prästebodaån har värderats utifrån fem värdeklasser:

1. Mycket högt kulturhistoriskt värde
2. Högt kulturhistoriskt värde
3. Kulturhistoriskt värde
4. Visst kulturhistoriskt värde
5. Inget eller mycket lågt kulturhistorisk värde

Det kulturhistoriska värdet innebär att miljön har förmåga att förmedla förståelse och kunskap om historiska händelser och sammanhang. Platser, miljöer och företeelser kan berätta hur människor har levt genom olika tider och brukat landskapet. Genom exempelvis byggnadsteknik, byggnadsmaterial och strukturer i landskapet ges information om det förflutna. Även immateriella företeelser så som hantverkskunskap, sedvanor och muntlig tradition förmedlar kunskap om historien och människors levnadsvillkor.

Vid ett *mycket högt kulturhistoriskt värde* är miljön särskilt välbevarad och komplex. Kvarnbyggnaden, interiört såväl som exteriört, vattenvägar och den omkringliggande helhetsmiljön förmedlar en tydlig och bred historisk förståelse för vattnet som kraftkälla. Miljön går att koppla till ett historiskt sammanhang. Vid ett mycket högt kulturhistoriskt värde bör helhetsmiljön samt dess beståndsdelar bevaras intakta och stor hänsyn bör tas vid åtgärder.

Vid ett *högt kulturhistoriskt värde* är miljön välbevarad och helhetsmiljön är tydligt läsbar. Vissa egenskaper hos miljön är förändrade eller borta, men helhetsmiljön är intakt och ger en god historisk förståelse för platsens bruk och historiska sammanhang. Vid ett högt kulturhistoriskt värde bör stor hänsyn tas vid åtgärder.

Vid ett *kulturhistoriskt värde* saknas vissa beståndsdelar hos miljön som har betydelse för den historiska förståelsen men miljön är fortfarande läsbar. Vid ett kulturhistoriskt värde bör hänsyn tas vid åtgärder, specifikt bör de värdebärande uttrycken hos miljön bevaras.

Vid ett *visst kulturhistoriskt värde* är miljön antingen raserad, splittrad eller så pass hårt förändrad att den historiska läsbarheten är svårtydd. Vid ett visst kulturhistoriskt värde finns fortfarande enstaka egenskaper som bär på ett kulturhistoriskt värde men helhetsmiljön saknar flera beståndsdelar som har betydelse för en förståelse av platsen. Vid åtgärder bör hänsyn tas till de egenskaper som är värdebärande.

Vid *inget eller mycket lågt kulturhistoriskt värde* bedöms miljöerna i dagsläget ha ett väldigt lågt eller obefintligt kulturhistoriskt värde. En sådan klassning görs vid miljöer där inslagen är så pass moderna att en kulturhistorisk värdebedömning är svår. Observera att en sådan klassning kan komma att förändras i framtiden. Värdeklassningen görs även där samtliga spår av den tidigare verksamheten är borta och den kulturhistoriska kontexten är helt raderad.

De kulturmiljöer som har ett högre kulturhistoriskt värde har en rödmarkerad ram runt bilden av miljön. Färgen signalerar att vattenvårdsåtgärder bör göras med försiktighet och i samråd med antikvarisk kompetens. Notera att en dokumentation är önskvärd vid förändringar i samtliga kulturhistoriska miljöer. Ett särskilt tillstånd enligt 2 kap. Kulturmiljölagen krävs vid ingrepp i fornlämningar.

Till värdeklassningen tillkommer även en värdebeskrivning för varje miljö. Värderingsbeskrivningarna har utarbetats efter ett antal kriterier som beskrivs nedan. Kriterierna är bearbetade efter *Vattenkraftverksprojektet 2012-2013* som genomförts av Länsstyrelsen i Kalmar län inom projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för södra Östersjöns vattendistrikt* samt Riksantikvarieämbetets rapport *Kulturhistorisk värdering och urval – plattform för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet* (remissversion).

I värdebeskrivningen kommenteras:

- Kvarnbyggnaden med beståndsdelar (i de fall de finns bevarade)
- Dammen och vattenvägarna
- Helhetsmiljön

I värdebeskrivningen beskrivs miljöns egenskaper som har betydelse för det kulturhistoriska värdet. Ambitionen har varit att tydliggöra de värdebärande egenskaperna så att det kulturhistoriska värdet inte går förlorat vid eventuella ingrepp i eller förändringar av miljön. Värdebeskrivningen och aspekterna nedan utgör således inget poängsystem, utan bildar en ingång till en samlad bedömning av platsens kulturhistoriska värde.

Kvarnbyggnaden med beståndsdelar

Kvarnbyggnadens potential att förmedla vattenkraftens grundläggande tekniska principer är viktig för förståelsen av platsen. Vattenmagasinet, vattenvägarna samt platsens topografi är egenskaper som bidrar till att tydliggöra tekniken. Även kvarnbyggnadens arkitektur och maskineri kan visa på hur vattenkraften har utnyttjats. Äldre lämningar på platsen med en koppling till vattendraget och vattenkraft bidrar ytterligare till att förstärka värdet (berör även *dammen och vattenvägarna*).

Huruvida kvarnbyggnaden, men även andra delar av verket som dammbyggnaden, vattenspegeln eller interiören förmedlar ett *tidstypiskt* uttryck eller ett längre *utvecklingsförlopp* utgör en viktig del av det kulturhistoriska värdet. Miljön kan exempelvis spegla 1930-talet med tidstypiska beståndsdelar utan betydande senare inslag, eller visa på en utveckling under en längre tidsperiod. I sådana fall där särskild omsorg har konstaterats vid utformningen av byggnadens interiöra eller exteriöra delar har det preciserats vilka uttryck som anses viktiga.

Den kulturhistoriska relevansen är ytterligare en aspekt. Huruvida kvarnbyggnaden är *kännetecknande* för den lokala, regionala eller nationella utvecklingen eller har *utgjort en förebild* för utvecklingen utgör ett kulturhistoriskt värde. Kvarnens *ålder* och dess olika delar har bidragit positivt till värdet. Aldern bidrar ofta till en historisk förståelse för äldre tiders bruk av vattnet och visar på en lång kontinuitet.

Dammen och vattenvägarna

Kopplad till miljöns informationsinnehåll och dess läsbarhet är *vattnets karaktär och utbredning*. Relationen mellan vattnet och kvarnen i form av vattenspegel, fall och kanaler är viktiga uttryck för förståelsen av platsen. Om vattenmiljön är påfallande och uppenbar visar den på en tydlig relation mellan vattnet och kvarnen. Dolda vattenvägar, så som tunnelverk, är även de viktiga för miljöns informationsinnehåll. Trots att de är osynliga vid första anblick förstärker de förståelsen av vattenkraftens teknik och bidrar således till det kulturhistoriska värdet.

Helhetsmiljön kring kvarnen/kraftverket

Den yttre helhetsmiljön har värderats högt. Med miljöns *komplexitet* menas att platsen har ett brett informationsinnehåll och kan förmedla flera olika berättelser. Exempelvis där det finns andra byggnader eller anläggningar vid platsen som har ett samband med miljön, så som en intilliggande herrgård eller bruksmiljö.

Även byggnader, anläggningar eller lämningar som visar på ett långvarigt vattenbruk är uttryck som bidrar till miljöns komplexitet. Exempelvis äldre kvarnlämningar, tidigare kanaler eller äldre dammar. Kopplat till platsens komplexitet är även möjligheten att förmedla en bred historisk förståelse i relation till aspekter så som makt, klass och genus.

Helhetsmiljöns *läsbarhet* är centralt för möjligheten till kunskap om och förståelse av platsen. Utan tydliga samband kan en miljö uppfattas som svårbegriplig. De delar av miljön som är svåra att uppfatta kan inte heller bidra till förståelsen av platsens kulturhistoria. Tydligheten, i form av läge, utformning och omfattning av de relaterade byggnaderna eller lämningarna är viktig.

Viktigt för läsbarheten av helhetsmiljön är även *topografins pedagogiska värde*. Miljöer med många holmar, strömsträckor och markanta fall visar på geologiska och hydrologiska grundförutsättningar för människans vattenkraftutnyttjande. Sådana miljöer visar på människans kulturpåverkan och relation till landskapet. Vidare kan det *topologiska värdet* vara viktigt för läsbarheten i och mellan helhetsmiljöer. Detta innebär att det går att sätta miljön eller beståndsdelar i miljön i förhållande till andra miljöer eller beståndsdelar.

Ytterligare aspekter

Sällsynthet och hotbild är en aspekt som inte direkt utgör ett kulturhistoriskt värde, men som däremot har varit av stor vikt då ett förslag till kulturmiljöhänsyn har formulerats. Med sällsynthet menas att miljön saknar eller har få motsvarigheter lokalt, regionalt eller nationellt. Med hotbild menas att miljön och dess värden hotas av nedbrytning, utrivning, eller annan negativ förändring.

Möjligheter till *delaktighet* och platsens *tillgänglighet* utgör i sig inget kulturhistoriskt värde men har påverkat förslagen till kulturmiljöhänsyn. Vid de tillfällen då platsens kulturmiljövärden kan nå ut till en bred allmänhet har detta stärkt motiven för ett bevarande av miljön.

VÄRDERADE MILJÖER

KULTURMILJÖ	VÄRDEKLASS	VANDRINGSHINDER	HISTORISKT SAMMANHANG	MILJÖSAMMANHANG
Össjö såg	<i>Högt kulturhistoriskt värde</i>	Sannolikt	<i>Sågverksamhet</i>	Sågmiljö
Stenavads kvarn	<i>Högt kulturhistoriskt värde</i>	Sannolikt	<i>Kvarnverksamhet</i>	Kvarnmiljö
Ryfors kvarn	<i>Kulturhistoriskt värde</i>	Ja	<i>Kvarn- och sågverksamhet</i>	Kvarnmiljö
Ryds järnbruk/Veka kraftverk	<i>Visst kulturhistoriskt värde</i>	Ja	<i>Bruksverksamhet</i>	Brukslämning
Ekenäs kvarn och såg	<i>Visst kulturhistoriskt värde</i>	Ja	<i>Kvarn- och sågverksamhet</i>	Kvarnlämning
Lillaryds kvarn	<i>Visst kulturhistorisk värde</i>	Nej	<i>Kvarn- och sågverksamhet</i>	Kvarnlämning
Björstorps kvarn	<i>Visst kulturhistorisk värde</i>	Nej	<i>Kvarnverksamhet</i>	Kvarnlämning
Ivla kvarn och såg	<i>Visst kulturhistoriskt värde</i>	Nej	<i>Kvarn- och sågverksamhet</i>	Kvarnlämning
Össjö kvarn	<i>Visst kulturhistoriskt värde</i>	Nej	<i>Kvarnverksamhet</i>	Kvarnlämning

ÖVERSIKTSKARTOR

Lillån-Prästebodaån Kronobergs län

1:600 000

© Lantmäteriet, © SMHI
Kartproduktion: Jakob Marktorp 2015

RYDS JÄRNBRUK/VEKA KRAFTVERK

<i>Kommun, Socken:</i>	Älmhults kommun, Göteryds socken
<i>HLARO:</i>	88 Helge å
<i>Byggår:</i>	Kraftverksbyggnad år 1986, dammbyggnad år 1957, lämningar 1800-tal
<i>Lagskydd:</i>	Hackelsefabrikens grund bedöms vara fornlämning. Generella hänsynsbestämmelser enligt KML och MB
<i>Kulturbistorisk värdering:</i>	Visst kulturhistoriskt värde
<i>Värdebärande beståndsdelar:</i>	Dammbyggnad med vattenmagasin och vattenspegel, slagghögar, brofundament, lämning efter trösklada, relation till Delary bruk
<i>Kärnvärden:</i>	Vittnar om en bred användning av vattenkraft och övergången från förindustriell till industriell tid med skifte från kvarnverksamhet, såg och järnframställning till pappersmassabruk

HISTORIK

Historiskt sammanhang: järnbruk

Ry by bestod ursprungligen av två gårdar, Östre- och Västregård. Östregård ägdes av bönder och Västregård av brukspartoner. Både järn- och pappersbruk fanns inom Västregårdens ägor. Vid nuvarande dammbyggnad till Veka kraftstation fanns redan under 1600-talet en kvarn, vilken finns avbildad på en karta från 1696 (historisk karta 1). Ett järnbruk anlades på platsen under 1730-talet, vid det nuvarande dammläget på åns nordöstra sida.² Järnbruket finns avbildad på en karta från år 1802 (historisk karta 2), där dammen har samma lägen som dagens. Pappersbruket låg cirka tre km uppströms vid nuvarande Ryfors (se *Ryfors kvarn*).

Råvaran till järnbruket bestod av sjömalm som togs från sjöarna i området. Masugnen byggdes i en sluttning vid fallet. En mulltimmerhytta var den första masugnen innan den murade ugnen byggdes. Tillverkningen under 1700-talets mitt bestod av band- och bultjärn, diverse spik, billplåtar, spadar, pannor och järntråd. Bruket växte stadigt under 1700-talets slut men under 1810-talets minskades produktionen. Den 21 december 1843 erhöll bruket om Berkskollegiets tillstånd att byta namn till Delaryd. Under 1860-talets början fanns en masugn, stångjärnshammare, knipphammare och gjuteri vid bruket.³

Ett vattenhjul drev hammaren i smedjan och remdrift drev i sin tur läderbälgare som höll elden i masugnen vid liv. Masugnen drevs av kol och småsten. På platsen låg även ett ramsågverk, på motsatt sida av ån från smedjan, som under 1900-talet drevs av en turbin. Timmer till sågen flottades och togs upp vid dammen.⁴

En loge för tröskning, en trösklada, fanns strax nedströms åns västra sida. Även en hackelsemaskin fanns för att hacka hö och halm till hästfoder. Logen finns med på lagaskifteskartan från år 1870 (historisk karta 3 & 4.). På motsatt sida av ån finns en kvarn utritad som drevs av ett vattenhjul.

Mot 1800-talets slut lades många av de mindre järnbruket ned. Den tekniska utvecklingen gick snabbt framåt och det blev svårt för de mindre småländska bruken att konkurrera med det större bruken i mellansverige. Denna utveckling skedde även vid Delary. Ägaren av järnbruket försattes i konkurs år 1866. År 1871 förvärvades bruket av Malmö Trädmassfabrik Aktiebolag och enligt en anmälan till Kammarkollegiet hade bolaget "låtitt nedriva det förut varande masugn och stångjerns samt jernmanufakturverkstäder", och järnbruket betraktades då som nedlagt.⁵ Däremot bevarades smedjan med underfallshjulet och tillhörande dammbyggnad fram till 1900-talets mitt (historisk bild 1 & 2).

² Thore Brogårdh, *Så levde vi då*, Förf., Markaryd, 1981, s. 7.

³ Thorsten Petersson & Göran Zachrisson, *Delary: bruk med tradition*, Utg., Växjö, 1972, s. 4-5.

⁴ Douglas Thelin, muntlig uppgift, 02-02-15.

⁵ Petersson & Zachrisson 1972, s. 5.

När järnbrukate lades ned och förvärades av Malmö Trädmassfabriks Aktiebolag skiftade industrin till sulfatmassatillverkning under ledning av Carl Magnus Lind af Hageby som verkställande direktör. Lind af Hageby var tidigare ägare av lumppappersbruket vid Ryfors som lades ned år 1870.⁶

Delarys pappersmassafabrik anlades vid Helgeå under 1870-talet och bruket var en av de första pappersmassafabrikerna i Europa. Det nya bruket byggdes i rask takt och redan i oktober 1873 kokades den första massan.⁷ År 1874 byggdes en smalspårig järnväg för att transportera bränsletorv till bruket i Delary från torvmossar i området. Under de första åren drogs vagnarna av oxar, för att sedan ersättas med ånglok. Järnvägen byggdes ut 1894 till Strömsnäsbruk för att transportera massaved från flottningen i Lagan, och senare även transportera sulfatmassa från Delary till Strömsnäsbruk.⁸

År 1909 övertogs pappersmassabruket av Strömsnäs Bruks AB. Efter 250 års industriverksamhet på platsen, med järnbruk och sedan pappersmassafabrik, lades verksamheten ned år 1981. Många byggnader inom fabriksområdet revs efter nedläggningen. Rensriet, från år 1909, är idag den äldsta byggnaden som finns bevarad.⁹

Dammbyggnaden var i dåligt skick och byggdes om år 1957 av Tolls Byggnads AB. I samband med ombyggnationen av dammen revs smedjan och vattenhjulet. Kraftverket nedströms dammen till järnbruket byggdes år 1986 och vattendom finns för verksamheten; ”I dom 860820 lämnade vattendomstolen tillstånd för Diö Kraft AB att uppföra nytt vattenkraftverk i Lillån i Delary”.¹⁰ Då kraftverket byggdes under 1980-talet rensades ån, och få lämningar längs åfåran är idag bevarade eller synliga.

Cirka hundrafemtio meter nedströms dammbyggnaden vid Veka, i Helgeå, finns ytterligare en kraftstation som byggdes på platsen år 1949. Dammbyggnaden ligger uppströms vid pappersmassabruket. På 1950-talet arbetade de anställda vid kraftverket i treskift. När kraftstationen var obemannad söndag/måndag öppnades vattenluckorna och vattnet strömmade i den gamla fåran och dammen torrlades. Då plockades fisk direkt från dammens botten. Delary kraftstation ägs idag av Eon.

BESKRIVNING AV MILJÖN

Miljösammanhang: brukslämning

Två vandringshinder finns inom miljön. Det första vandringshindret i Lillån består av ett mindre fall där utloppskanalen från kraftverket möter huvudfåran

⁶ Petersson & Zachriasson 1972, s. 5.

⁷ Petersson & Zachriasson 1972, s. 8.

⁸ Petersson & Zachriasson 1972, s. 29-30.

⁹ Douglas Thelin, muntlig uppgift, 02-02-15..

¹⁰ Växjö Tingsrätt. Vattendomstolen, dom 860820, 19931213.

(bild 1). Vandringshindret, som består av block i kanalen ligger vid en vall som skiljer naturfåran från den grävda utloppskanalen. Troligtvis har vandringshindret tillkommit då kanalen grävts. Det andra vandringshindret är dammbyggnaden vid Veka kraftverk som tidigare utgjorde damm till Ryds järnbruk och smedja (bild 2).

Dammbyggnaden är en gravitationsdamm i betong med överfallsvärn. I dammbyggnaden finns ett utskov och ett intag till Veka kraftverk. Vid intaget finns två spetluckor i trä med ståndare i trä och ram av stål (bild 3). Vid utskovet sitter fyra luckor, tre mindre spetluckor i trä med ståndare i trä och ram av stål och en mekaniserad lucka i stål (bild 4). Dammkrönet är i betong. Veka Kraftstation är en enkel byggnad i en våning med plåtfasad och pulpettak i plåt. Byggnaden står på en betonggrund (bild 5).

Vattnet går i kulvert under den intilliggande vägen i tre parallella cementrör som vardera är en meter i diameter. Vattnet leds genom cementrören från intaget in i en betongkasul där en kaplanturbin alstrar energi (bild 6). Turbinen är från 1983-84 och körs när det är gott vattenflöde vilket ger en effekt av 700-750 kWh om året. I kraftverksbyggnaden finns även en gammal francisturbin från 1914 som tidigare har drivit en annan anläggning (bild 7). Göran Widding köpte den på 1980-talet och renoverade den. Turbinen är fortfarande i drift.

Få lämningar vittnar om den tidigare masugnen och smedjan. Dammens läge är detsamma, men är ombyggd under 1950-talet till dagens utseende (bild 2 & 8). Flera slagghögar finns inom området, vilket är ett resultat av den äldre verksamheten.

Nedströms finns äldre brofästen där den smalspåriga järnvägen gick (bild 9). Ytterligare nedströms finns grunden efter tröskladan (bild 10). Av kvarnen som tidigare stod vid den östra sidan av ån finns ingen synlig lämning bevarad. En del av järnvägsrälsen finns kvar på kvarnabron - som ledde till Delary bruk (bild 11 & 12). Bron är i betong med räcken i stål. Järnvägsrälsen i kombination med grunden efter tröskladan visar på en tidigare levande industrimiljö.

Vid Delary bruk har många byggnader rivits, men förståelsen för bruksmiljön är fortfarande intakt, med bland annat silos och renseri bevarat.

Det andra kraftverket inom området, Delary kraftstation, ligger i Helgeå (bild 13). Kraftverket är byggt i tre våningar med en fasad av gult tegel, pulpettak och enkla fönsterband. Dammbyggnaden finns ca. 320 m uppströms kraftverket och är en gravitationsdamm med två utskov med segmentsluckor. Intaget till kraftverket ligger i kanalen och vattnet går i en tub under mark. Invid kraftverksbyggnaden finns en stor öppen plan som användes för uppläggning av massaved till Delary bruk (bild 14 & 15).

KULTURHISTORISK VÄRDERING

Dammen och vattenvägarna

Ån är rensad och nya kanaler är grävda, bland annat utloppskanalen till Veka kraftverk, vilket gör 1700- och 1800-talens historia svårläst. Dammen och vattenvägarna är de egenskaper hos miljön som tydligast förmedlar den tidigare verksamheten på platsen. Dammen, trots den förändrade dammbyggnaden, vittnar om det tidigare läget för järnbruket. Vattenspegeln vittnar om de grundläggande principerna för vattenkraftsutvinning och för magasinering av timmer.

Helbetsmiljön

Miljön har genomgått många förändringar under 1900-talet och trots en bred historia finns få värdebärande egenskaper bevarade. Få lämningar förutom dammens läge vittnar om det äldre järnbruket. Delary pappersmassabruk är fortfarande en högst förstålig kulturmiljö, trots få lämningar från järnframställningen ger övergången till sulfatmassatillverkning en förståelse för ett skifte inom industrin som är representativt för regionen. Kraftverksbyggnaderna inom området som byggts under 1900-talet vittnar om platsens topografiska egenskaper väl lämpade för kraftproduktion. Transporten av massaved till bruket visar på flottningens utbredning och nödvändighet i Lillån.

FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN

Det första vandringshindret i Lillån är troligtvis ett resultat av anläggandet av utloppskanalen till Veka Kraftverk. Partiell borttagning av block i kombination med uppbyggnad av botten nedströms hindret utgör ingen skada på kulturmiljön.

Det andra vandringshindret utgörs av dammbyggnaden vid Veka kraftverk. Förslagen åtgärd är en faunapassage vid dammens norra sida, då intaget till kraftverket vid dammens södra sida går i en kulvert och under en väg. Den norra sidan är läget för den tidigare smedjan och masugnen. Inga lämningar är synliga över mark, men det är sannolikt att lämningar under mark finns, vilka kommer att beröras av åtgärdsarbetet. Således är vidare undersökningar av lämningar på platsen nödvändiga vid anläggandet av en faunapassage. Som ett alternativ till faunapassagen på dammens norra sidan föreslår Huskvarna Ekologi en teknisk fiskväg vid dammen. En teknisk fiskväg på platsen åsamkar ingen större skada på kulturmiljön och är ur ett kulturmiljöperspektiv en bra lösning.

Vid åtgärder bör hänsyn tas till grunden efter tröskeladan, brofundamenten efter den tidigare smalspåriga järnvägen och dammens vattenmagasin och läge som vittnar om den tidigare industriverksamheten på platsen.

BILDER AV MILJÖN 2015

Bild 1. Det första vandringshindret i Lillån består av ett mindre fall där kraftverkskanalen möter huvudfåran.

Bild 2. Det andra vandringshindret i ån består av dammbyggnaden vid Veka kraftverk.

Bild 3. Luckorna vid intaget till Veka kraftstation.

Bild 4. Luckor vid utskovet, en mekaniserad lucka och tre spetluckor.

Bild 5. Veka kraftstation.

Bild 6. Kaplanturbinen från 1980-talet i bakgrunden och Francisturbinen från 1914 i förgrunden. Kaplanturbinen driver kraftstationen.

Bild 7. Francisturbinen från 1914. I bakgrunden syns likströmsgeneratorn.

Bild 9. Brofundament nedströms dambyggnaden. Den smalspåriga järnvägen gick tidigare här.

Bild 8. Dambyggnaden är ombyggd under 1950-talet.

Bild 10. Grunden efter tröskladan är synlig vid åkanten.

Bild 11. Den så kallade kvarnabron, t.v i fotot har det tidigare legat en kvarn men inga spår finns bevarade idag. Fotot är taget från tröskladegrundens läge.

Bild 12. Järnvägsrälsen finns fortfarande bevarad på bron.

Bild 13. Delary kraftverk med fasad i gult tegel. Byggt 1940

Bild 14. Delary kraftverk i bakgrunden. Den öppna planen användes för uppläggning av massaved till Delary bruk.

Bild 15. uppläggningsplanen för massaved. I bakgrunden skymtar bruket.

HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER

Historisk karta 1. En kvarn finns utritad på en karta från 1696 vid det nuvarande dämmets läge. Lantmäteristyrelsens arkiv 1696.

Historisk karta 2. Ryds järnbruk finns avbildat på en avmätning från år 1802. Lantmäterimyndigheternas arkiv, 1802.

Historisk karta 3 & 4. Laga skifte, Delary bruks ägor. Den övre kartan visar två dammbyggnader, den översta vid smedjan och den nedre vid tröskladan och kvarnen. På närbilden syns tröskladan och kvarnen på motsatt sida av ån. Lantmäterimyndigheternas arkiv, 1870.

Historisk karta 5. Veka och Delary bruk, pappersmassefabrik 1940-talet. Ekonomiska kartan 1949.

Historisk bild 1. Fotot visar dammen vid Delary och smedjan till höger i bild. Fotot är taget omkring 1920-talet. Innan dammbyggnaden byggdes om under mittet av 1900-talet. Foto: Douglas Thelins privata bildarkiv.

Historisk bild 2. Fotot är taget under 1940-talet och visar vattenhjulet vid den nu nedlagda smedjan. Förfallet är tydlig i jämförelse med bild 1, men vattenhjulet var fortfarande intakt. Foto: Douglas Thelins privata bildarkiv.

KARTBILAGA

LILLARYDS KVARN

<i>Kommun, Socken:</i>	Älmhult kommun, Göteryd socken
<i>HLARO:</i>	88 Helge å
<i>Byggår:</i>	1600-1700-tal
<i>Lagskydd:</i>	Övrig kulturhistoriskt lämning 496:1 i Göteryd socken. OBS! bör registreras som fornlämning enligt 2 kap. KML. Generella hänsynsbestämmelser enligt KML och MB.
<i>Kulturbistorisk värdering:</i>	Visst kulturhistoriskt värde
<i>Värdebärande beståndsdelar:</i>	Lämningar efter sågverk, kvarn med vattenvägar och dammvall.
<i>Kärnvärden:</i>	Tydliga strukturer i landskapet vittnar om kvarn- och sågverksamhet från 1600-1800-talen.

HISTORIK

Historiskt sammanhang: kvarn- och sågverksamhet

Lillaryd är utmarkerad i sockenkartan över Sunnerbo härad från år 1685. I kartan över hövdingedömena Kronoberg och Blekinge från 1788 benämns Lillaryd som ett herresäte (historisk karta 1).¹¹ Vid storskiftesförrättningen av Lillaryds säteri och Ryds bys in- och utägor år 1788 (historisk karta 2) påpekades vid uppmätningen att det på Lillaryds mark, vid gården, fanns två skattlagda mjölkvarnar och en skattlagd sågkvarn.¹² Lillaryds kvarn revs på 1890-talet, då det fanns både kvarn och ramsåg på platsen.

BESKRIVNING AV MILJÖN

Miljösammanhang: kvarnlämning

Vid Lillaryd finns idag lämningarna efter en kvarn- (bild 1 & 2) och en sågverksbyggnad (bild 3 & 4). På södra sidan om ån ligger resterna efter sågverksbyggnaden. Norr om såglämningen finns en hjulgrav intill en mölleö¹³ samt rester av dammfundamentet i kallmurad grästen. På mölleön och ömse sidor ån finns lämningar efter dammfäste och dammvall (bild 5 & 6). Nedströms kvarnlämningen går kvarnens utloppskanal att skönja i form av strandskoningar och lavade stenar i åfåran (bild 7 & 8). Dessa utgör även fastighetsgräns.

Herrgårdsbyggnaderna vid Lillaryd är bortschaktade och de idag stående byggnaderna är uppförda under 1900-talets senare hälft. Ett tillhörande torp, Brotorpet, ligger ett par hundra meter söder om kvarnplatsen.

KULTURHISTORISK VÄRDERING

Kvarnbyggnaden

Inga stående byggnader finns idag bevarade vid Lillaryds herrgård. Lämningarna efter sågverksbyggnad, de två kvarnarna samt dammbyggnad vittnar om platsens historiska betydelse som tidigindustriområde och navet i bygdens äldre agrara samhälle. Det finns därmed pedagogiska och topografiska värden kopplade till kvarnplatsen.

Dammen och vattenvägar

Dammbyggnaden är utriven men fundamenten vittnar om hur vattnet tidigare har nyttjats för energiutvinning på platsen. Vattenvägaras tydliga struktur i relation till övriga lämningar vittnar om verksamhetens betydelse i det äldre agrara landskapet.

¹¹ Krigsarkivet; Hermelinska samlingen. Charta öfver Kronobergs och Blekingens Hövdingedömen 1788.

¹² Lantmäteristyrelsens arkiv, storskifte 1788, Göteryds socken, Ryd nr 1-2, aktbeteckning F22-38:1.

¹³ Mölleö syftar på ön som finns mellan huvudfåran och en grävd eller naturlig utloppskanal.

Helhetsmiljön

De värdebärande elementen i kvarnmiljön ger en grundläggande förståelse för platsens funktion i det äldre agrara landskapet. Trots att inga stående byggnader är bevarade finns tydliga strukturer efter kvarnverksamheten vilket gör helhetsmiljön begriplig ur en kulturhistorisk kontext.

FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN

I dagsläget finns inga planerade biotopvårdsåtgärder vid Lillaryds kvarn. Vid eventuell blockutläggning bör detta göras så att ingen skada åsamkas lämningarna tillhörande kvarn- och sågbyggnaden, dammfundamenten eller kvarnkanalen nedströms bron. I första hand rekommenderas dittransporterat stenmaterial. Observera att området bedöms vara fornlämning och tillstånd till ingrepp kan krävas enligt 2 kap. KML.

BILDER AV MILJÖN 2015

Bild 1 & 2. Lämningarna efter kvarnbyggnaden vår 2014 och vinter 2015.

Bild 3 & 4. Sågverksbyggnaden vår 2014 och vinter 2015. Notera att dammfundamenten syns i vattendraget. Norr om lämningen, mot vattendraget, finns en kallmurad hjulgrav.

Bild 5 & 6. Upptröms Lillaryds kvarn vår 2014 och vinter 2015. På ömse sidor ån finns lämningar efter dammfundamenten.

Bild 7 & 8. Nedströms Lillaryds kvarn finns lämningar efter kvarnens utloppskanal.

HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER

Historisk karta 1. I kartan över hövdingedömena Blekinge och Kronoberg från år 1788 visas Lillaryd som ett herresäte.

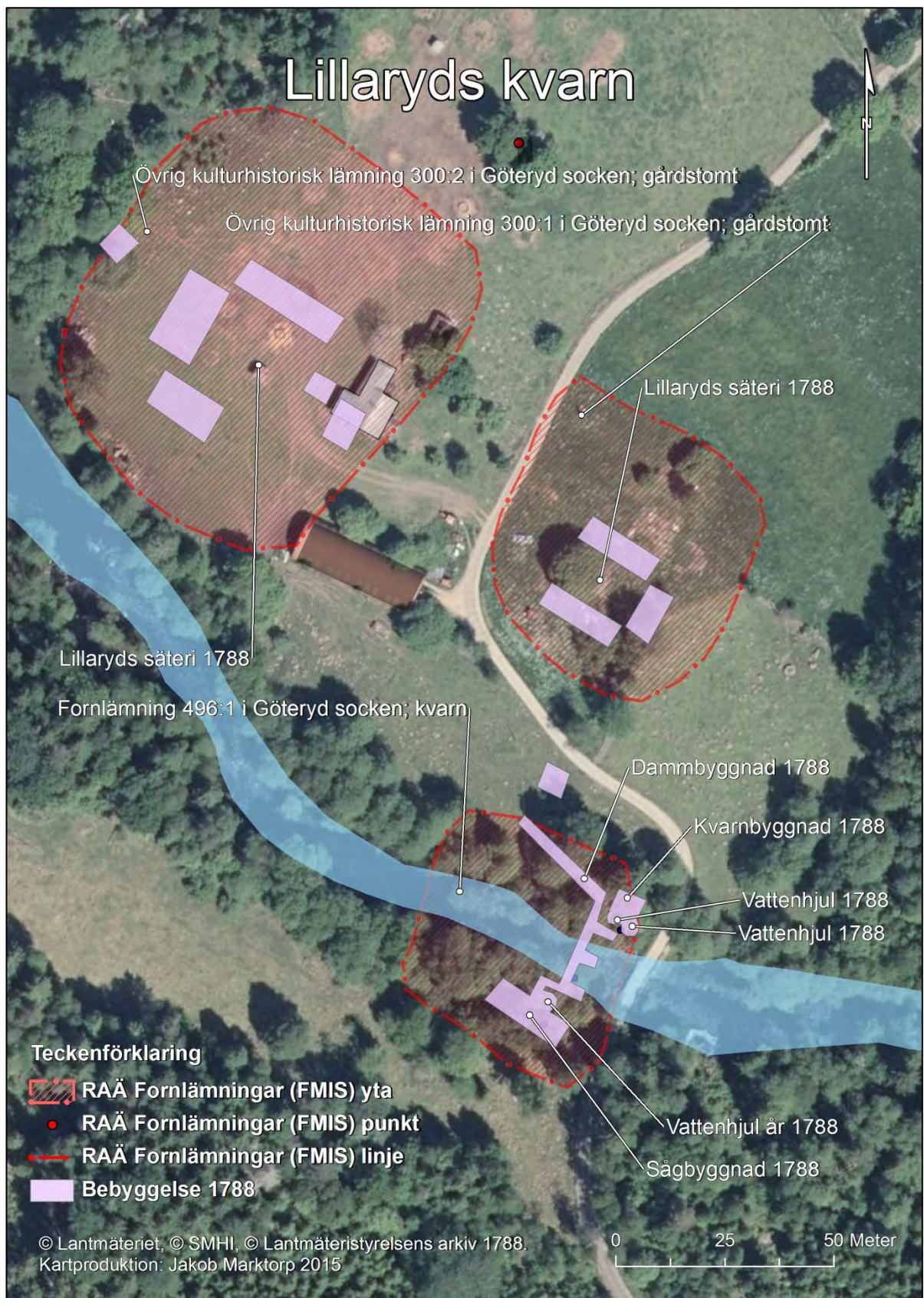
Krigsarkivet 1788.

Historisk karta 2. Storskitte över Lillaryds ägor år 1788 visar kvarn och sågbyggnaden.

Lantmäteristyrelsens arkiv 1788.

KARTBILAGA

RYFORS KVARN

<i>Kommun, Socken:</i>	Älmhults kommun, Göteryds socken
<i>HLARO:</i>	88 Helge å
<i>Byggår:</i>	Stående kvarn 1872
<i>Lagskydd:</i>	Göteryd 297:1, uppgift om: pappersindustri. Göteryd 295:1, bevakningsobjekt: bytomt. Göteryd 299:1, fornlämning: boplats. Göteryd 155:1, fornlämning: bro. Göteryd 296:1, fornlämning: kvarn. Generella hänsyns- bestämmelser enligt KML, PBL och MB.
<i>Kulturbistorisk värdering:</i>	Kulturbistoriskt värde
<i>Värdebärande beståndsdelar:</i>	Kvarnbyggnadens exteriör, dammbyggnad med vattenspegel, skibord, den grävda och stenskodda utloppskanalen, lämning efter äldre kvarn, flottningslämningar
<i>Kärnvärden:</i>	Herrgårdsmiljö från 1800-talet, med flera årsringar. Vittnar om en bred användning av vattnet som kraftkälla och för flottning.

HISTORIK

Historiskt sammanhang: kvarn- och sågverksamhet

Ryfors gård har varit en betydelsefull och praktfull gård i Göteryds socken, gården och har tidigare lytt under Askenäs herrgård. Ryds lumppappersfabrik anlades på platsen år 1759 och drevs av brukspatron Stålhös. Troligtvis bytte Ryds järnbruk namn till Delary för att förhindra sammanblandning av de båda bruken. Papper tillverkades vid denna tid för hand, enbart av lump och vatten. Vattenkraft var således nödvändig för att sortera, rensa, tvätta, mala och vidare bearbeta lumpen till papper. Handpappersbruket anställde cirka tio personer under 1770-talet. Däribland en pappersmästare, tre gesäller, ett par lärpojkar och ett par drängar.¹⁴

På storskifteskartan över Lillaryd och Ryds ägor år 1788 finns även en kvarn utritad nedströms en stenbro, söder om läget för den nuvarande kvarnen (historisk karta 1). Kvarnen beskrevs år 1788 som en husbehovs enfota mjölkvarn (skvaltkvarn) tillhörande Västregården i Ryd. På storskifteskartan från 1798 finns pappersbruket utritat vid den nuvarande dammen på åns västra sida (historisk karta 2). Enligt uppgift ska det även ha funnits ytterligare två skvaltkvarnar och en barkstamp vid Ryfors.¹⁵

Den äldre manngårdsbyggnaden uppfördes omkring 1830. Byggnaden brann ned år 1941 och en ny byggnad uppfördes år 1953.¹⁶

År 1863 fick pappersbruket en ny ägare, Carl Magnus Lind af Hageby, som även kom att få en betydande roll i Delary pappersmassabruk som anlades under 1870-talet (se *Ryds järnbruk/Veka kraftverk*). Bruket hade en blomstringsperiod under 1860-talet under den nya ägaren regi, men redan år 1870 lades verksamheten ned.¹⁷ Under 1840-talet hade metoder introducerats för maskintillverkning av papper, och handtillverkningen fick hård konkurrens under 1800-talets andra hälft.

Under 1800-talets mitt ersattes skvaltkvarnen nedströms stenbron med en hjulkvarn. Omkring 1860-talet flyttas hjulkvarnen längre uppströms till sitt nuvarande läge. Kvarnen som fortfarande är stående idag uppfördes år 1872 av Lind af Hagby. Möjligtvis flyttades kvarnläget i samband med att pappersbruket lades ned. Läget för den nya kvarnen var på åns östra sida, mitt emot pappersbrukets tidigare läge. Troligtvis har den äldre dammen till pappersbruket nyttjats vid anläggandet av den nya kvarnen. Omkring år 1914 ersattes vattenhjulet med en turbin och en likströmgenerator installerades som levererade ström till flera omkringliggande byar i socknen.¹⁸

¹⁴ Brogårdh 1981, s. 7.

¹⁵ Muntlig uppgift, Dag Johansson, 02-02-15.

¹⁶ Brogårdh 1981, s. 21-23.

¹⁷ Petersson & Zacriasson 1972, s. 5.

¹⁸ Brogårdh 1981, s. 37.

Under 1940-talet beskrivs kvarnen i verket *Svenska kvarnar*, kvarnen drevs med ett vattenhjul om två meter från Römningen som lämnade drivkraft under hela året. En turbin installerades under 1900-talets första hälft, och gav under 40-talet en effekt av 50 hkr. Kvarnverket bestod vid denna tid utan två par stenar och skalare. Kvarnen sysselsatte en man som jämsides bedrev sågverksrörelse.¹⁹ Golvet i kvarnen var vid denna tid ett stampat jordgolv.

Fram till 1940-talet fanns det även ett kallbadhus vid dammbyggnaden, vid åns östra sida, mitt emot kvarnbyggnaden. Kallbadhuset var liggtimrat med ett enkelt sadeltak. Kallbadhuset skall även ha nyttjats som tvättstuga. Mjölkkvarnen, sågen och spånhyveln drevs fram till 1960-talets början, då verksamheten lades ned. Turbinhuset och turbinen revs ut år 1971.²⁰

Vid Ryfors kvarn har det flottats, vid kvarnen fanns en flotträdda i trä som togs bort då flottningen upphörde omkring 1950-talet. Vid dammens utskov finns ett skibord kvar som vittnar om den tidigare flottningen.

BESKRIVNING AV MILJÖN

Miljösammanhang: kvarnmiljö

Ingen verksamhet bedrivs idag vid kvarnen, men vattenmängden i dammen regleras med luckorna. Inga synliga lämningar finns bevarade från pappersbruket, miljön vittnar om kvarn- och sågverksamhet och flottning (bild 1).

Dammbyggnaden är uppförd i kallmurad granit och har två utskov och ett intag till turbinrummet (bild 2). Turbinrummet har tidigare varit en hjulgrav. Turbinen finns inte bevarad men ett drivhjul för remdrift finns vid turbinrummet. Två spetluckor sitter vid intaget, en större och en mindre. Luckorna är i trä och har ståndare i trä med en ram i stål (bild 3 & 4).

Närmast kvarnen är dammkrönet förstärkt med betong. Utskovet längst bort från kvarnen, mot öster, har två spetluckor med gåtar och ståndare i stål (bild 5). Vid utskovet finns ett skibord, vilket användes för både vattenreglering och för att underlätta timrets framfart (bild 6). Nuvarande ägare, Per Nordqvist, har även noterat stenskoningar uppströms dammen för flottning då han har tömt dammen.²¹ Stenskoningarna kunde inte återfinnas vid inventeringen i februari 2015 på grund av snö och högt vattenstånd.

Kvarnbyggnaden, byggd 1872, är knuttimrad i 2 våningar (bild 7). En skylt hängandes på fasaden lyder: *CML af H 1872* (bild 8). Fönstren är en blandning av diagonalt spröjsade och ospröjsade. Fönsteromfattningar och dörromfattningar är svartmålade. Sadeltaket är täckt med korrugerad plåt, tidigare har det varit ett

¹⁹ Winning 1940, s. 270.

²⁰ Brogårdh, s. 26.

²¹ Muntlig uppgift, Per Nordqvist, 02-02-15.

spåntak. Två takkupor, som är tillkomna vid en senare renovering, finns i vardera takfall. Vid byggnadens sydvästra fasad finns en tillbyggnad med fasad klädd i locklistpanel - även denna tillkommen under 1900-talets senare del. Fasaden är målad i faluröd slamfärg. Kvarnbyggnaden är helt renoverad invändigt till fritidsbostad och ingenting av interiören är bevarad.

Utloppskanalen är grävd och stensködd och är cirka 130 m lång (bild 9). Kanalen går fram till en stenvalvsbro från 1700-talet (bild 10). Stenvalvsbron har tre runda valv och stenstolpar efter ett tidigare järnräcke. Nedströms stenvalvsbron, efter den moderna vägbron, finns på åns västra sida en grund efter det tidigare kvarnläget. Det går även att skönja en intags/utloppskanal till den äldre kvarnen (bild 11).

Nordväst om Ryfors kvarn finns en mindre ekonomibyggnad. Grunden är kallmurad och fasaden är klädd med locklistpanel i faluröd slamfärg. Sadeltaket är täckt med korrugerad plåt (bild 12).

Mangårdsbyggnaden, som är byggd år 1953 efter att den tidigare byggnaden brann ned, är en tegelbyggnad i två våningar (bild 13). Tegelfasaden är slammad. Det brutna valmtaket är täckt med bruna betongpannor. En modern tillbyggnad från 1900-talets senare del är uppförd i en våning med stora fönsterpartier och valmat tak (bild 14).

Norr om mangården finns en ekonomibyggnad som tidigare användes för matförvaring (bild 15). Den västra sidan av byggnaden har enligt uppgift från nuvarande ägare använts till förvaring av potatis och den östra för kött.²² Byggnaden är byggd i murad sten med putsade fogar och gavelrösten är klädda i falurödmålad locklistpanel. Den nordvästra fasaden av byggnaden är renoverad och förstärkt med betong. Tidigare har det även funnits en lada sydost om bostadshuset, idag finns endast delar av grunden kvar.

Ytterligare en ekonomibyggnad, ett magasin, finns vid dammens norra kant. Byggnaden står på en kallmurad grund och är liggtimrat (bild 16). Fönstergluggarna i fasaden stängs med svarta träluckor. Byggnaden har ett brutet valmtak täckt med spån. Magasinet är troligtvis från omkring 1700-talets slut eller 1800-talets början och kan ha tillhört det tidigare handpappersbruket.

Vattenmiljön har på senare år förändrats med tre mindre hålldammar som idag finns vid bostadshuset (bild 17). Vatten från huvudfåran avleddes till hålldammarna, där det även har planterats ut fisk. De äldre vattenvägarna är intakta, med intag och utloppskanal. Dammen utgör ett betydande inslag i herrgårdsmiljön (bild 18 & 19).

²² Muntlig uppgift, Per Nordqvist, 02-02-15.

KULTURHISTORISK VÄRDERING

Kvarnbyggnaden

Kvarnbyggnadens exteriör är välbevarad. Den moderna tillbyggnaden ger ett lågmäلت intryck och byggnadens tidigare funktion som kvarn är fortfarande läsbar. Däremot finns ingen interiör bevarad från verksamheten och byggnaden är helt renoverad invändigt. Inte heller turbinen och turbinhuset finns kvar, vilket påverkar den teknikhistoriska förståelsen negativt.

Dammen och vattenvägarna

Dammen är av påfallande storlek, och relationen mellan kvarnen och vattnet är tydlig genom den bevarade vattenspegeln. Utloppskanalen är över hundra meter lång och ett viktigt inslag i miljön. Skibord och flottningslämningarna uppströms dammen ger en förståelse för vattendragets mångsidiga användning.

Helhetsmiljön

Förutom dammen finns inga synliga lämningar efter handpappersbruket. helhetsmiljön kännetecknas istället av kvarnverksamheten på platsen. Äldre boplatser inom området vittnar dock om hur miljön brukats sedan förhistorisk tid. Kvarngrunden nedströms den nuvarande kvarnen visar på hur platsen nyttjats för vattenkraft åtminstone sedan 1700-talet. Herrgårdsmiljön är fortfarande läsbar, med tillhörande ekonomibyggnader från 1700-1800-talet. Trots att bostadshuset är relativt nybyggt, från 1900-talets mitt, finns fortfarande en tydlig samhörighet med kvarnen och dammen.

FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN

Ur kulturmiljösynpunkt är en faunapassage att föredra vid Ryfors. Dammen och vattenspegeln är viktig för förståelsen av kvarn- och sågverksamheten men även för herrgårdsmiljön och dess läge vid vattendraget. Ur kulturmiljöperspektiv rekommenderas åns östra sida för en faunapassage då utloppskanalen sträcker sig över hundra meter vid åns västra sida, vilket bör bevaras. Observera att fornlämningar finns i området och tillstånd till ingrepp enligt 2 kap KML kan krävas vid åtgärder.

En utrivning/avsänkning alternativt anläggande av överlöp är enligt Huskvarna Ekologis rapport att föredra för fisken. En utrivning orsakar påtaglig skada på kulturmiljön. Om en utrivning eller avsänkning av dammen är nödvändig bör så mycket som möjligt av dammvallens fundament sparas för att miljön fortfarande skall vara läsbar.

BILDER AV MILJÖN 2015

Bild 1. Kvarnen från 1871 vid dammen.

Bild 2. Dambyggnaden med två utskov. Intaget till turbinen utanför bild t.v.

Bild 3. Intaget till det tidigare turbinrummet reglerades med spettluckor som syns i bakgrunden. Drivhjulet t.v. i

Bild 5. Spettluckor vid utskov.

Bild 4. Drivhjulet för central remdrift.

Bild 6. Bevarat skibord vid utskovet.

Bild 7. Dammbyggnaden med luckor i förgrunden och kvarnen t.h. i bild. T.v. syns den moderna tillbyggnaden.

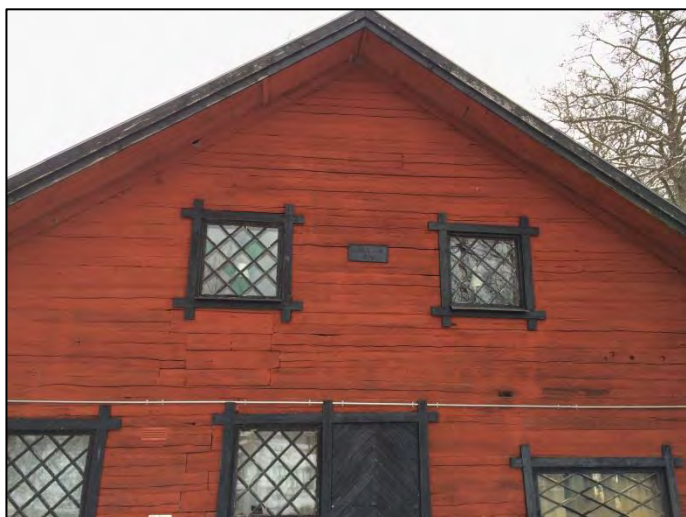

Bild 8. Kvarnbyggnaden är knuttimrad, mellan de två översta fönstren syns skylten med CML af H och byggåret 1871.

Bild 9. Utloppskanalen är tydlig både till längd och bredd.

Bild 10. Stenbron, troligtvis från 1700-talet.

Bild 11. Lämningen efter det tidigare kvarnläget nedströms stenbron.

Bild 12. Den mindre ekonomibyggnaden nordväst om kvarnen.

Bild 13. Mangårdsbyggnaden byggt 1953.

Bild 14. Den moderna tillbyggnaden i en våning.

Bild 15. Ekonomibyggnaden för matförvaring.

Bild 17. Magasinet från omkring sekelskiftet 1800.

Bild 18. Läget för den tidigare tvättstugan och kallbadhuset t.h. i bild. Hålldammarna är ett senare inslag i miljön.

Bild 18. Dammen utgör ett betydande inslag i herrgårdsmiljön. T.v. i bild skymtar kvarnen och på andra sidan ån står bostadshuset.

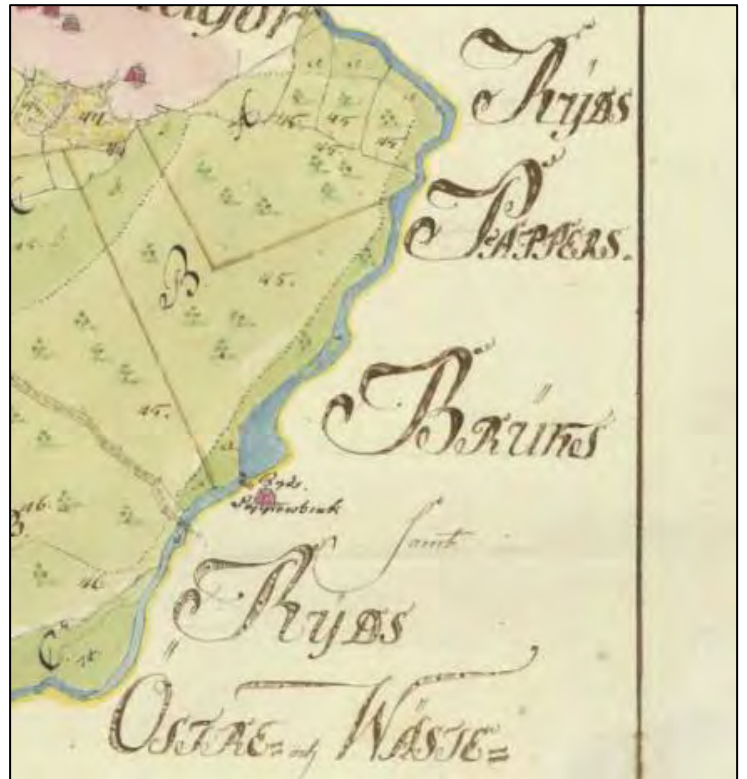

Bild 19. Dammen med magasinet vid dammkanten.

HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER

Historisk karta 1. Skvaltkvarnen avbildad på en karta år 1788, nedströms stenbron.
Lantmäteristyrelsens arkiv, 1788.

Historisk karta 2. Pappersbruket vid Ryfors, storskifteskartan 1798. Skvaltkvarnen syns nedströms stenbron. Lantmäterimyndigheternas arkiv 1798.

Historisk karta 3. Under 1940-talet fanns kvarn och såg vid ryfors gård. Ekonomiska kartan 1949. Notera att bostadshuset har brunnit ned, endast ladnan finns utritad på kartan.

KARTBILAGA

EKENÄS KVARN OCH SÅG

<i>Kommun, Socken:</i>	Älmhults kommun, Göteryd socken
<i>HLARO:</i>	88 Helge å
<i>Byggår:</i>	1700-tal
<i>Lagskydd:</i>	Göteryd 130:1, övrig kulturhistorisk lämning: bro; Göteryd 130:2, övrig kulturhistorisk lämning: kvarn. OBS! Kvarnlämnigen bedöms vara fornlämning enligt 2 kap. KML. Generella hänsynsbestämmelser enligt KML och MB.
<i>Kulturhistorisk värdering:</i>	Visst kulturhistoriskt värde
<i>Värdebärande beståndsdelar:</i>	Lämningar efter dammvall, hjulkraav, stenskonning och stenrensning efter flottning.
<i>Kärnvärden:</i>	Platsen vittnar om en bred användning av vattnet, både för kraftutvinning och transport.

HISTORIK

Historiskt sammanhang: kvarn- och sågverksamhet

Kvarnen vid Ekenäs finns utmarkerad i storskifteskartan över Ekenäs ägor år 1782 (historisk karta 1). Vid lagaskiftetiden utgjordes skogsbeståndet vid Ekenäs av i synnerhet tallskog men även en del björk och annan lövskog. Innan markägarna tillträtt sina ägodelter efter laga skifte rådde förbud mot svedjande och försäljning av skog.²³ Vidare var fisket i Römningen samfällt.²⁴

I samband med laga skifte av Ekenäs ägor år 1852 beskrivs de tillhörande kvarnfallen i Lillån. Vid det första låg en skattlagd kvarn med två par hjulkvarnar varav en såg och en kvarn (historisk karta 2). De övriga två fallen tillhörde skvaltkvarnar som ägdes av herr majoren och riddaren Hammarberg och Johannes Carlsson. Vid skiftet förbehöll herr Hammarberg sig rätten att få hålla dammarna vid den till honom hörande kvarnen och sågen.²⁵

Dag Johansson, medlem i hembygdsföreningen och ägare till gården Bjernhult, berättade vid fältbesöket att vattenhjulet under början av 1900-talet ersattes med turbin och att det även fanns likströmsgenerator och stickehyvel vid kvarnen.

Ekenäs kvarn ägs idag av Helmer Noaksson. Hans son Anders Noaksson berättade att kvarnen brann ned på 1930-talet; mjölnaren hette då Edvin. Turbindriften fortgick av Gustav Noaksson, trots ödeläggningsen av kvarnbyggnaden. Kraftverket försåg Ekenäs by med elektricitet fram till att byn anslöts till Sydkrafts nät. Generatoren till turbinen inköptes från lasarettet i Ljungby, där den hade använts på röntgenavdelningen. Generatoren drev en mjölkmaskin och en motor om 4 hkr för tröskning mm. Helmer Noaksson med familj renoverade ålkistan vid Ekenäs kvarn år 1968 (historisk bild 1 & 2).

Då Lillån blev allmän flottled år 1912 beskrevs de åtgärder som gjordes vid Ekenäs kvarn. Det fanns sedan tidigare en flotträdda i trä vid kvarndammens ena utskov. Ovan Ekenäs kvarndamm byttes en äldre ledbom ut mot en ny med stöd av två skruvpålar. Omedelbart nedströms dammen och intill kvarnen låg häradsbron i sten. I det högra spannet fanns ett ålfiske som inte påverkades av flottningen. Sträckan nedströms bron skulle stenrensas och i lugnvattnet nedom fanns redan pålar för länsar. På ömse sidor ån skulle stenfästen för ringbommar angöras.²⁵

²³ Lantmäteristyrelsens arkiv; Göteryds socken Ekenäs nr 1-3, F22-8:4. Laga skifte 1852.

²⁴ Lantmäteristyrelsens arkiv; Göteryds socken Ekenäs nr 1-3, F22-8:5. Laga skifte 1855.

²⁵ Strömsnäs bruks ABs bruksarkiv, F III:2. Utredning och förslag för Helgeåns, Pjätterydsåns och Iflåns inom Kronobergs län inrättande till allmänna flottleder 1912.

BESKRIVNING AV MILJÖN

Miljösammanhang: kvarnlämning

Ekenäs kvarnplats är utpekad som övrig kulturhistorisk lämning (Göteryd 130:2) i fornminnesregistret. Vid Ekenäs kvarnplats finns idag inga stående byggnader bevarade. Inte heller någon synlig grund efter kvarnbyggnaden. Däremot är dammfundamenten i kallmurad sten bevarade på ömse sidor ån (bild 1). I mitten av fåran finns ett fundament tillhörande den kallmurade hjulgraven (bild 2). Kortsidan mot dammen har dock rasat ner i vattnet (bild 3). Muren sträcker sig ca 10 meter till vägbron. Luckorna i dammbyggnaden är utrivna men tröskeln i sten dämmer fortfarande vattnet till utskov och kvarnintag. Detta utgör idag ett vandringshinder för fisk. Den kallmurade dammvallen fortsätter ca 25 meter i sydvästlig riktning (bild 4). Vattenmagasinet är idag delvis igenväxt av vide längs stränderna. På andra sidan vägen står kvarnbostaden. Byggnaden har totalrenoverats under 1900-talets senare del (Bild 7).

Uppströms kvarndammen ett par hundra meter ligger Ekenäs såg. Inga stående byggnader är bevarade men lämningar efter sågbyggnad (bild 9), hjulgrav och två långsmala mölleöar samt utloppskanal finns (bild 10). Sågbyggnaden är ca 3x10 meter i NS-riktning med ca 0,3-1 meter stora stenar i granit och ca 0,4-2 meter hög sluttandes nedåt mot ån. Mittenpartiet av grundmuren är mer raserad än resterande grundmur. Möllöarna är långsmala och uppdelade i två för att motverka bakvatten till det tidigare kvarnhjulet. Mölleöarna är ca 1 meter breda och 4-6 meter långa av 0,2-0,4 meter stora lavade stenar.

Det finns idag inget uppdämt vattenmagasin men en möjlig teori är att vägbanken tidigare har fungerat som en invallningsdamm och att regleringsluckor har suttit där träbron numera korsar vattendraget (bild 11). Kanske har dammbyggnaden även historiskt fungerat som kombinerad bro. Enligt en skylt vid lämningen upphörde verksamheten på 1860-talet och hade tidigare brukats av Karl Johannessson, även känd som ”Kalle Sågare”.

KULTURHISTORISK VÄRDERING

Dammen och vattenvägar

Av kulturhistoriskt värde vid dammbyggnaden är lämningarna efter fundament och dammvall samt hjulgraven vid den tidigare kvarnbyggnaden. Det finns en tydlig läsbarhet mellan lämningarna och vattnet.

Det pedagogiska värdet vid sågen är likaså påtaglig då även lämningar efter sågbyggnaden, ränna samt mölleöarna är bevarade intill vattendraget. Den sammanhållna miljön av vattenvägar förmedlar de mest grundläggande principerna för vattenkraftutvinning.

Helhetsmiljön

De värdebärande beståndsdelarna vid Ekenäs kvarnmiljö är dels lämningarna efter dammbyggnaden med dammvall samt kvarnlämning i form av hjulgrav. Helhetsmiljön vid Ekenäs såg utgörs av värdebärare i form av mölleöar, sågverksbyggnad och äldre brofundament. Lämningarna vid Ekenäs kvarn och såg utgör strukturer i landskapsbilden som vittnar om den äldre verksamheten och tidigindustriella metoder för utvinning av vattenkraft.

FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN

Ur naturvårdssynpunkt önskas stenar avlägsnas mellan fundamenten för att sänka vattennivån i dammagasinet. Detta är att föredra även ur kulturmiljösynpunkt framför en faunapassagen; för att behålla dammvallen på den södra sidan intakt (bild 4 och 5). Dammvallen är av stor vikt för förståelsen av helhetsmiljön; vilket skulle förstöras vid anläggandet av en faunapassage. Observera att miljön bedöms vara fornlämning enligt 2 kap. KML och tillstånd till ingrepp kan krävas.

I samband med åtgärder för flottningen stenrensades vattendraget nedströms dammen. En ytterligare åtgärd är att återföra stenblock längs den sträckan. Inga tydliga strukturer efter stenrensningen observerades vid fältbesöket. Inte heller påträffades någon övrig kultur- eller fornlämning. Observera att Ekenäs äldre bytomter ligger nedströms kvarnen och bör beaktas i samband med åtgärder. Vid eventuell blockåterföring rekommenderas att stenblock tas från den norra sidan av ån nedströms kvarnen.

Vid Ekenäs såg är i dagsläget inga biotopvårdande åtgärder aktuella. Det är dock tänkbart att blockåterföring kan bli aktuellt i framtiden då åbottnen sannolikt är stenrenad och vattenflödet är högt. Eventuell blockutläggning uppströms och nedströms sågen bör göras med block tagna utifrån eller stenblock nordöst eller nordväst om bron. Dock ej från den äldre vägbanken/invallningsdammen. Observera att Ekenäs såg bedöms vara fornlämning enligt 2 kap. KML och tillstånd till ingrepp kan krävas.

BILDER AV MILJÖN 2015

Bild 1. Det södra utskovet där flottrännan tidigare stod.

Bild 2. Det norra utskovet där vattenhjulet och senare turbinen drev kvarnen. Kvarnbyggnaden stod till höger i bild.

Bild 3. Vy mot söder från kvarnbyggnadens tidigare läge. Mot dammagasinet syns det raserade partiet.

Bild 4. Dammvallen i södra delen av kvarnmiljön är rödmarkerad i bild.

Bild 5. Dammvallen på södra sidan av vattendraget.

Bild 6. Nedströms bron vid Ekenäs kvarn. Ån är här rensad på sten som lagts upp längs sidorna. En liten stuga i röd locklistpanel och en brygga har uppförts under 1900-talets senare del.

Bild 7. Kvarnbostaden som numera används som sommarstuga.

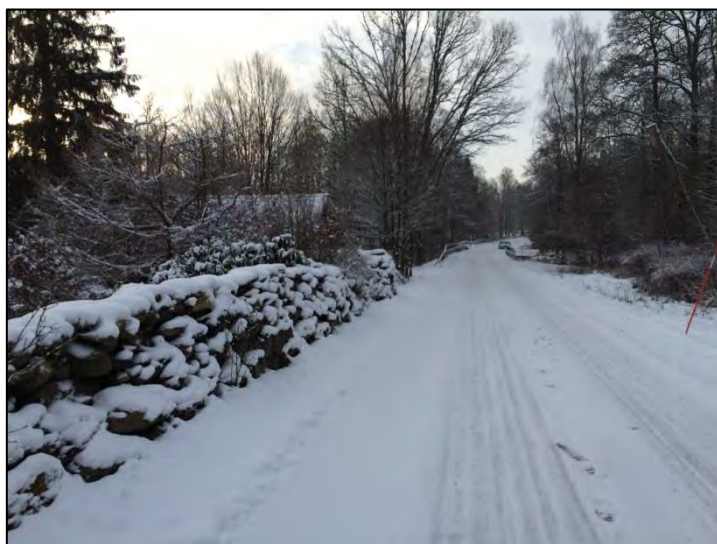

Bild 8. Vy från kvarnbostaden mot Ekenäs kvarn.

Bild 9.
Lämningen efter
Ekenäs såg.

Bild 10. Hjulgrav/utloppskanal till vänster i bild och mölleöarna av upplagd sten.

Bild 11. Bron vid Ekenäs såg som troligtvis även fungerat som dammbyggnad.

HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER

Historisk karta 1. Ekenäs kvarn visas i storskifteskartan över Ekenäs ägor år 1782. Uppströms dammen syns även mölleön vid Ekenäs såg.

Lantmäteristyrelsens arkiv 1782.

Historiskt karta 2. Vid laga skifte över Ekenäs år 1883 visas kvarnen och sågen.

Lantmäterimyndigheternas arkiv 1883.

Historisk bild 1 & 2. Reparation av ålkistan vid Ekenäs kvarn år 1968. Bilderna ägs av Anders Noaksson.

KARTBILAGA

BJÖRSTORPS KVARN

<i>Kommun, Socken:</i>	Ljungby kommun, Hamneda socken
<i>HLARO:</i>	88 Helge å
<i>Byggår:</i>	1700-tal, möjligtvis äldre
<i>Lagskydd:</i>	Observera att lämningen i samband med inventeringen bedöms vara fornlämning enligt 2 kap KML. Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, PBL och MB.
<i>Kulturbistorisk värdering:</i>	Visst kulturbistoriskt värde
<i>Värdebärande beståndsdelar:</i>	Vattenfall av lavade stenar och stenvalvsbro
<i>Kärnvärden:</i>	Vittnar om husbehovskvarnens funktion i det agrara samhället under 1700- och 1800-talet.

HISTORIK

Historiskt sammanhang: kvarnverksamhet

Enligt storskiftesförrättningen år 1796 Björstorp bys utägor framgår att Björstorps kvarn var samfälld mellan de fyra gårdarna i Björstorps by (historisk karta 1).²⁶

Enligt Henry Svensson, tidigare ordförande i Södra Ljungas hembygdsförening, bodde det i början av 1900-talet en klockamakare i Björstorps kvarn. Kvarnen revs under första halvan av 1900-talet.

BESKRIVNING AV MILJÖN

Miljösammanhang: kvarnlämning

Av Björstorps kvarn finns inget bevarat av kvarnbyggnaden. Enbart ett litet fall av lavade stenar dämmer vattnet i Lillån (bild 1). Kvarnplatsen omges av en tjärn som bildats vid en meandrande del av Lillån (bild 2). Nedströms fallet ligger Björstorps bro (bild 3). En stenvalvsbro som troligtvis uppfördes under 1700-talets slut eller 1800-talets början i kallmurad granit i två spann. I samband med att åtgärder för flottningen gjordes år 1912 byggdes bron om för att inte utgöra ett hinder vid flottningen. En modern, intilliggande, körbro har numera ersatt den äldre stenvalvsbron.

KULTURHISTORISK VÄRDERING

Helhetsmiljö

Av kvarnbyggnaden finns inget bevarat, inte heller någon synlig grundmur efter byggnaden. Möjligen att två lite större stenblock (ca 0,7 m st) intill ån har utgjort fundament till en mindre skvaltkvarnsbyggnad. Miljön är svårbegriplig, vilket bidrar negativt till det kulturhistoriska värdet. Värdebärande i miljön är ett litet fall av lavade stenar vilket i relation till vetenskapen om platsen som kvarnplats vittnar om den tidigare kvarnverksamheten och husbehovskvarnarnas funktion i det äldre agrara samhället. Värdebärande i helhetsmiljön är även stenvalvsbron nedströms kvarnplatsen.

FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN

Troligtvis utgör det lilla fallet vid Björstorps kvarn inget påtagligt hinder för vattenfaunan. Eftersom fallet är den sista synliga beståndsdelen som vittnar om kvarnplatsen bör detta bevaras. Eventuella åtgärder bör därför göras i den intilliggande åfåran.

²⁶ Lantmäteristyrelsens arkiv; storskifte 1796, Hamneda socken, Björstorp nr 1-4, aktbeteckning F24-2:1.

BILDER AV MILJÖN 2015

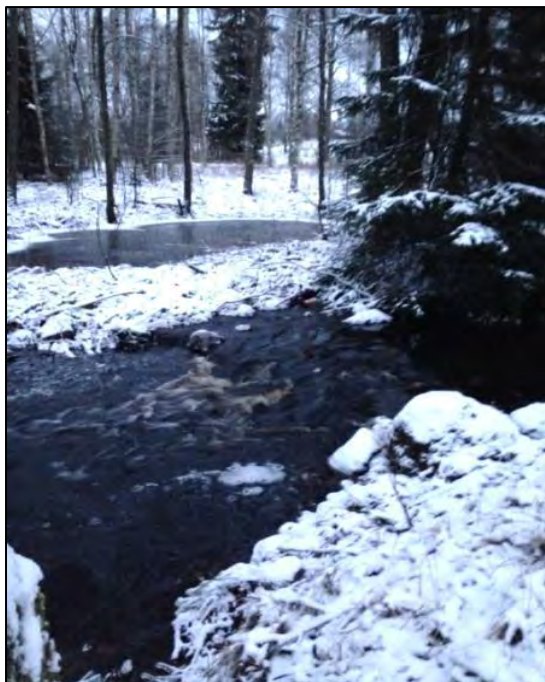

Bild 1. Vattenfallet vid Björstorps kvarn. I förgrunden syns två större stenar vilka troligtvis har utgjort fundament till skvaltkvarnen.

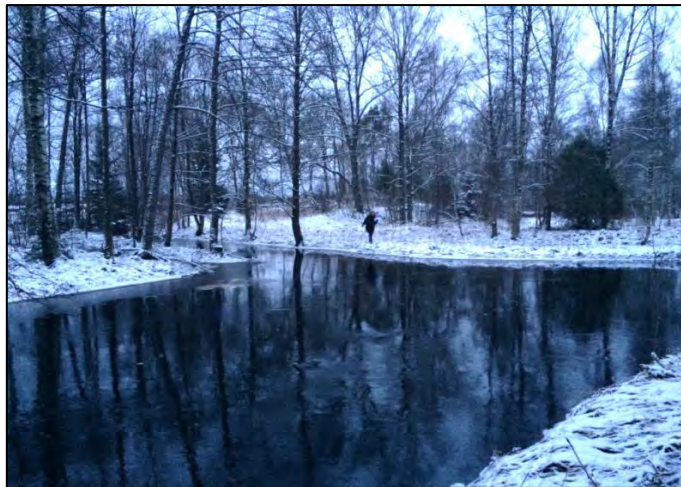

Bild 2. Kvarntjärnen.

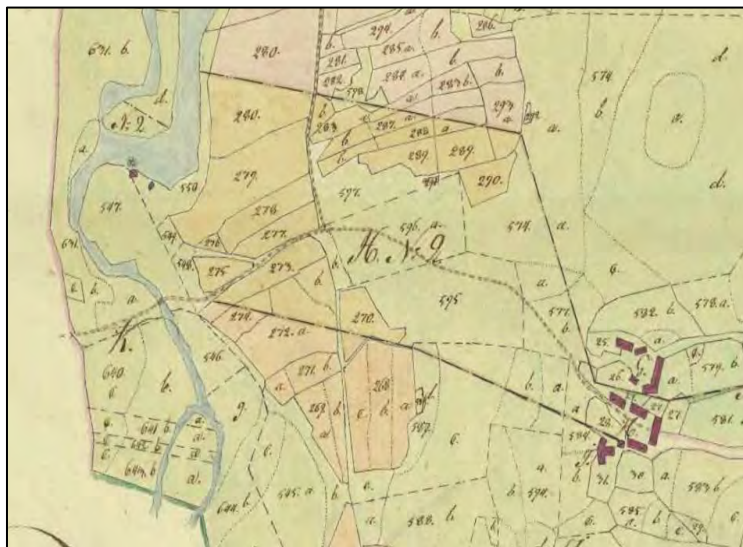

Bild 3. Den kallmurade stenvälsbron nedströms kvarnen.

DOKUMENT, KARTOR & BILDER

Historisk karta 1. T.v. visas Björstorps kvarn i storskiftet över Björstorps utmark år 1796. Lantmäteristvrelsens arkiv 1807.

Historisk karta 2. T.h. vid enkiftet av Björstorps inägor år 1813. Lantmäteristvrelsens arkiv 1813.

IVLA KVARN OCH SÅG

<i>Kommun, Socken:</i>	Ljungby kommun, Södra Ljunga socken
<i>HLARO:</i>	88 Helge å
<i>Byggår:</i>	1700-tal
<i>Lagskydd:</i>	Observera: Säggrunden bedöms efter inventeringen vara fornlämning. vara Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, PBL och MB.
<i>Kulturbistorisk värdering:</i>	Visst kulturbistoriskt värde
<i>Värdebärande beståndsdelar:</i>	Lämningar efter kvarn och såg med tillhörande byggnader.
<i>Kärnvärden:</i>	Vittnar om en bred användning av vatten som kraft- och transportkälla, exempelvis för timmerflottning. Platsen har tidigare utgjort centrum i Ivla och en naturlig mötesplats med smedja, garveri, kvarn och såg.

HISTORIK

Historiskt sammanhang: kvarn- och sågverksamhet

Ivla kvarn är återgiven i kartan för storskifte över Ivla utägor år 1796 (Historisk karta 1), för storskifte på inägor år 1822 (Historisk karta 2) och för laga skifte 1853 (Historisk karta 3). Enligt nuvarande ägare revs kvarnen år 1931. Vidare menar nuvarande ägare att en kvarn ska ha funnits på platsen sedan åtminstone 1600-talet. De kvarnlämningar som idag finns härrör från en kvarn som uppfördes av patron Thim från Timsfors bruk, Gällarböke vid Lagan.

Ivla kvarn hade rätt att dämna och mala under hela året. Det var även härifrån den allmänna flottningen utgick. Nuvarande ägare minns då han var barn hur man magasinerade timmer i dammen och på intilliggande åker. Flottningen startade då våren kom och isen smälte. Eftersom flottning hade pågått redan innan Ivlaån blev allmän flottled år 1914 så gjordes endast nödvändiga åtgärder längs vattendraget. Exempelvis fanns det vid den här tiden en enkel körbro nedom Ivla kvarn vilken skulle höjas minst 0,3 meter.²⁵

Vid Ivla kvarn fanns tidigare även sågverksamhet, garveri, kvarnstall, smedja och mjölnarbostad. Sågbyggnaden stod på andra sida ån men ska ha flyttats till samma byggnad som kvarnen. Den första affären i Ivla öppnade intill Ivla kvarn. Ivla kvarn med omkringliggande verksamheter utgjorde tidigare ett centrum i Ivla på grund av dess funktion och som naturlig mötesplats.

BESKRIVNING AV MILJÖN

Miljösammanhang: kvarnlämning

Då kvarnverksamheten lades ner och byggnaderna revs år 1931 fanns endast grunderna kvar. Kvarnstallet och smedjan förföll och eldades senare upp av den förra ägaren. Nuvarande ägare som är uppväxt i trakten köpte kvarnområdet och uppförde en ny byggnad på den äldre kvarngrunden. Vidare uppfördes ett nytt boningshus intill den äldre mjölnarbostaden.

Kvarnbyggnaden uppfördes i början av 1970-talet i två våningar med en fasad klädd i blå locklistpanel under ett sadeltak av betongpannor (bild 1 & 2). Trappa vid ingång av äldre malsten. Byggnaden används idag som snickeri/verkstad (bild 2 & 4). Hjulgraven är kallmurad och utloppskanalen grävd (bild 5). Långsidan av kvarngrunden, mot vattnet, är kallmurad och övriga sidor är murade. Axelöppningen i samma långsida fungerar idag som fönster.

Dammagasinet är idag utfyllt med sediment och fungerar som betesmark. Fördämningen magasinerar inte längre något vatten då luckorna är utrivna och dammbyggnaden ombyggd. Vattnet gick tidigare så högt som till kvarnstallet/smedjan. Vägen och bron som bryter landskapet i två rum följer strukturen efter den äldre dammvallen. Den moderna plattbron i betong är anlagd på de äldre utskoven till dammbyggnaden. Tidigare fanns ingen bro vid Ivla kvarn

utan ett vadställe nedströms kvarnen som nyttjades av såväl ortsbor som besökare och flottare m.fl. Då grusvägen grävdes om hittades en oanvänd malsten och en kvarnaxel.

Lämning efter kvarnbostaden är en grundmur om ca 7x7m i öst-västlig riktning. Kallmurad ca 0,2-1 m hög av 0,2-0,4 m stora stenar (bild 8). Grundmuren efter kvarnstallet är 15x5 m i nord-sydlig riktning. Ca 1,8 m - 1 m hög med 1-0,4 m stora tuktade stenar (bild 9). Såglämningen utgörs av en grundmur 12x7 m i nord-sydlig riktning, 2 m djup mot vattnet i tuktade och otuktade stenar ca 0,3-1 m stora stenar (bild 10).

På andra sidan ån ligger hembygdsgården bestående av en mangårdsbyggnad och tillhörande ekonomibyggnader. Det var här affären låg (bild 11).

Uppströms kvarnen, inne i bykärnan Ivla, ligger en varaktigt övergiven stenvälsbro i två valv varav det ena är inrasat (bild 12).

KULTURHISTORISK VÄRDERING

Kvarnbyggnaden

Av kulturhistoriskt värde är de grundmurar som finns bevarade efter såg- och kvarnbyggnaderna, vilka vittnar om den verksamhet som tidigare ägt rum på platsen.

Dammen och vattenvägarna

Av dammbyggnaden är inte mycket bevarat. Det går dock att ana den äldre dammbyggnadens läge och funktion i landskapet tack vare kvarn- och såglämningarnas lägen. Trots att inga fysiska spår med tydlig koppling till flottning hittades så är vetskapen kring flottningen och vattenkraftsutvinningen på platsen betydelsefull för södra Sveriges tidigindustriella historia.

Helhetsmiljön

De värdebärande beståndsdelarna i helhetsmiljön är lämningarna efter den äldre bebyggelsen tillhörande kvarnverksamheten. De vittnar om en tidigindustriell miljö med ett mångsidigt bruk av landskapets lokala resurser.

FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN

I dagsläget finns inga planerade biotopvårdsåtgärder vid Ivla kvarn. Sträckan nedströms kvarnen är troligtvis stenrensad och skulle kunna bli aktuell för blockutläggning. Detta skulle inte påverka kulturmiljön negativt då inga tydliga strukturer efter flottning eller annan vattenanknuten verksamhet finns. Ett antikvariskt återbesök bör i så fall göras då det inte är snötäckt för att försöka lokalisera vadstället. Bebyggelselämningar ska beaktas i samband med åtgärder. Observera att åtminstone såggrunden bedöms vara fornlämning enligt 2 kap. KML.

BILDER AV MILJÖN 2015

Bild 1. Kvarngrunden och påbyggnad sett från sågbyggnadens läge.

Bild 2. Kvarngrunden och den påbyggda byggnaden från 1970-talet som numera är snickeri.

Bild 3. Interiört i snickeriet/kvarnbyggnaden.

Bild 4. Interiört i snickeriet/kvarnbyggnaden.

Bild 5. Hjulgraven med utloppskanal.

Bild 6. Vy mot såglämningen från kvarnen sett.

Bild 7. Vy över kvarnen från den äldre mjölnarbostaden.

Bild 8. Lämning efter mjölnarbostaden.

Bild 9. Lämning efter kvarnstallet/smedjan.

Bild 10. Lämning efter sågverksbyggnaden.

Bild 11. Vy mot hembygdsgården.

Bild 12. Den äldre stenvälsbron i Ivla by.

Bild 13. Det intakta valvet i stenvälsbron i Ivla by.

HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER

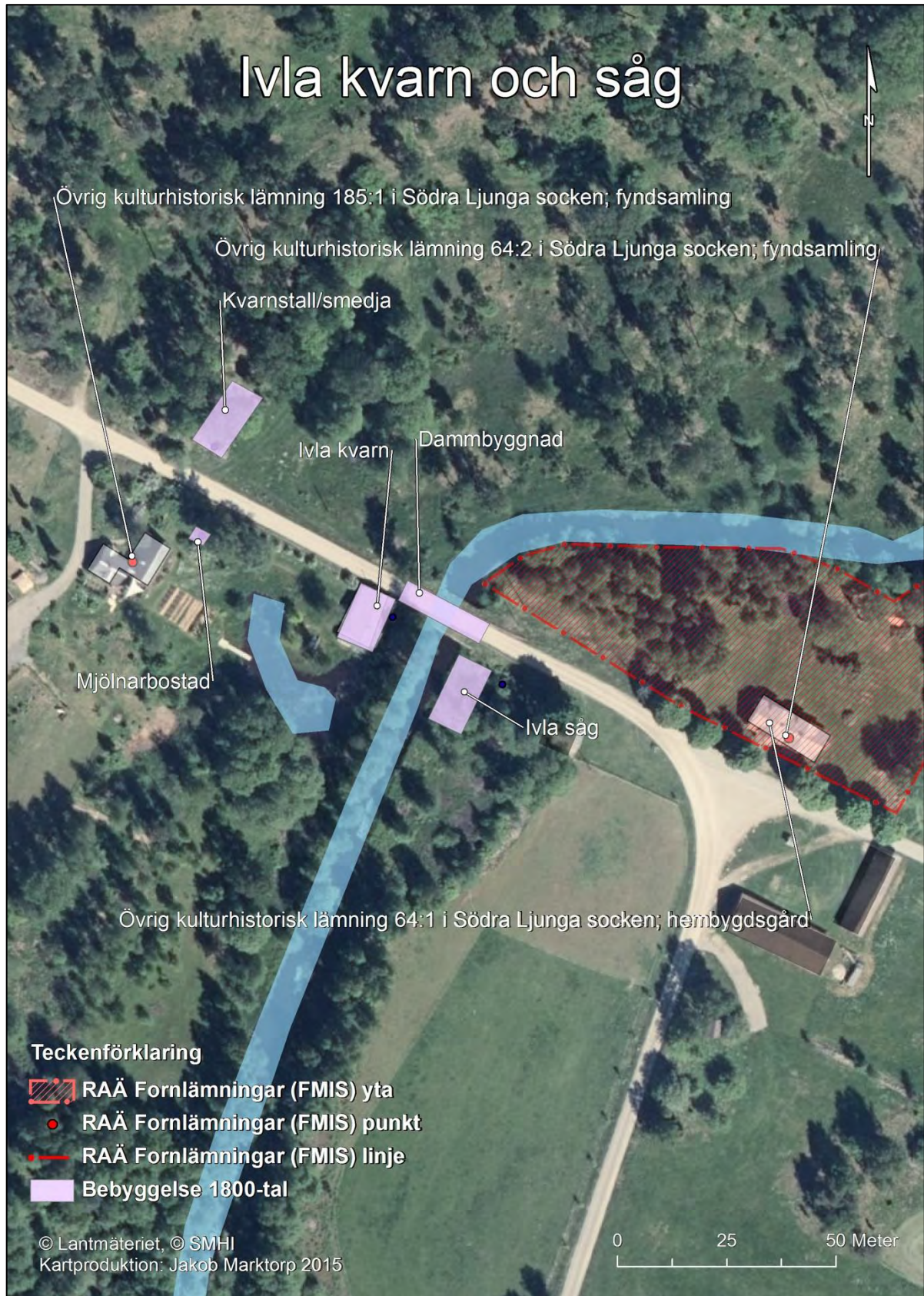
Historisk karta 1. Storskifteskartan över Ivla utägor år 1796 där Ivla kvarn har rödmarkerats. Lantmäteristyrelsens arkiv 1796.

Historisk karta 2. Storskifteskartan över Ivla inägor år 1822 där Ivla kvarn har rödmarkerats. Lantmäteristyrelsens arkiv 1822.

Historisk karta 3. Laga skifte över Ivla by där likväl kvarnen finns utmarkerad. Lantmäteristyrelsens arkiv 1853.

ÖSSJÖ KVARN

<i>Kommun, Socken:</i>	Ljungby kommun, Södra Ljunga socken
<i>HLARO:</i>	88 Helge å
<i>Byggår:</i>	1800-tal
<i>Lagskydd:</i>	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML och MB. Bedöms vara fornlämning enligt 2 kap. KML.
<i>Kulturbistorisk värdering:</i>	Visst kulturbistoriskt värde
<i>Värdebärande beståndsdelar:</i>	Grundmur efter kvarnbyggnad. Hjulgravar och stensködd dammavall.
<i>Kärnvärden:</i>	Lämningarna vid Össjö kvarn vittnar om platsens kulturbistoriska sammanhang och betydelse i bygden.

HISTORIK

Historiskt sammanhang: kvarnverksamhet

Össjö kvarn är avbildad i storskifteskartan över Össjö skog och utmark från år 1783 och tillhörde då Mjölnaregården (historisk karta 1). Bonden och mantalsägaren Jon Nilsson ägde kvarnen som är avbildad i byns inägomark.²⁷ Det är dock oklart exakt var kvarnen låg. Möllaregården i sin tur är återgiven i en geometrisk avmätning från år 1715 över Össjö by²⁸ (historisk karta 2). Namnet ”Möllare” indikerar att det redan då fanns kvarnverksamhet under gårdens regim.

I lagaskifteskartan över Össjö by år 1843 visas Prästebodaån. En tydlig mölleö är avbildad i kartan på samma plats som kvarnlämningarna idag finns (se Össjö såg). Det fanns dock både kvarn och såg på den plats där Össjö såg idag ligger. I generalstabskartan från år 1870 återges Össjö kvarn och såg likväl på samma plats. I ekonomiska kartan från år 1950 ligger kvarnen på sin nuvarande plats. Össjö kvarn har sannolikt flyttats någon gång mellan år 1870 och 1950. Mölleön som avbildas i lagaskifteskartan är därför troligtvis en äldre kvarnplats eller en naturligt topografisk bildning som senare kom att bli lämplig för vattenkraftutvinning.

Den senaste byggnaden vid Össjö kvarn uppfördes vid 1800-talets mitt och byggdes om under 1900-talets början till två våningar. Kvarnen drevs av ett vattenfall i Prästebodaån till en fallhöjd om två meter. Kvarnen var igång under hela året och bestod av två vattenhjul om 20 hkr, två par malstenar, korngrynsverk och skalare. Kvarnen sysselsatte en person som jämsides kvarnverksamheten bedrev sågverk och jordbruk.²⁹ Enligt Henry Svensson, tidigare ordförande i Södra Ljungas hembygdsförening, utvecklades kvarnverksamheten från år 1935, för att helt läggas ner år 1940. Då kvarnen lades ner såldes all utrustning.

Kvarnen inventerades år 1999 av Länsstyrelsen i Kronobergs län. I inventeringshandlingarna uppges att kvarnen år 1906 brukades av mjölnaren Karl Gustavsson som tidigare arrenderade kvarnen av ägaren Möller. Mäldalaget bestod av bönderna i Össjö, Mjäryd, Sommarsäte, Läsaryd, Grimarp, Fiskeryd, Tranhult och Buggatorp.

BESKRIVNING AV MILJÖN

Miljösammanhang: kvarnlämning

Lämningarna efter Össjö kvarn (bild 1, 2 och 3) är numera det enda som vittnar om den tidigare vattenkraftutvinningen på platsen. Vid Össjö kvarn fanns tidigare mjölnarbostad, affär och skola. Dessa revs år 1963 i samband med att det nya boningshuset uppfördes på kvarnplanen. Numera finns även skjul och

²⁷ Lantmäteristyrelsens arkiv, storskifte 1783, Södra Ljunga socken, Össjö nr 1-7, aktbeteckning: F8.

²⁸ Lantmäteristyrelsens arkiv, geometrisk avmätning 1715, Södra Ljunga socken, Össjö nr 1-7, aktbeteckning: F66.

²⁹ Jacob Winning. *Svenska kvarnar*. Stockholm: Svenska yrkesförlaget AB, 1940, 287.

förrådsbyggnader vid kvarnen (bild 4). År 1999 var kvarnbyggnaden i mycket dåligt skick, då taket rasat in och dammen växt igen (historisk bild 1). Numera finns enbart den murade stengrunden efter kvarnbyggnaden bevarad (bild 1 & 2). De två hjulgravarna finns likväl kvar samt en kvarnsten på tomten. Dammbbyggnaden är kraftigt förändrad och fungerar numera som bro. Dammagasinet är utfyllt med sediment och fungerar numera som tomtmark till boningshuset (Bild 3).

KULTURHISTORISK VÄRDERING

Kvarnbyggnaden

Sedan kvarnverksamheten lades ner vid Össjö kvarn har kvarnbyggnaden förfallit och utgörs idag endast av grundmuren. Lämningarnas läge och topografi vittnar fortfarande om platsens kulturhistoriska betydelse.

Dammen och vattenvägarna

Av dammbbyggnaden är inte mycket bevarat. Dammvallen går dock att skönja som en stenmur som korsar tomtmarken. Själva vattenmagasinet är utfyllt med sediment och någon dammspegel finns inte längre. Av värde är de två hjulgravarna, vilka är stenskodda.

Helhetsmiljön

Delar av kvarnmiljön går fortfarande att sätta i en kulturhistorisk kontext. Helhetsmiljön vid kvarnplatsen är dock väsentligt förändrad och viktiga beståndsdelar saknas. Den omrörda landskapsbilden gör att de mest grundläggande strukturerna är svårbegripliga. Den sammanvägda bedömningen av det kulturhistoriska värdet är ett visst kulturhistoriskt värde.

FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN

I dagsläget finns inga planerade biotopvårdsåtgärder i området. Vid eventuell blockutläggning bör detta inte göras i hjulgravarna och sten bör inte tas från kvarnlämningen. Observera att lämningen bedöms vara fornlämning enligt 2 kap KML och tillstånd till ingrepp kan krävas.

BILDER AV MILJÖN 2015

Bild 1. Lämningarna vid Össjö kvarn.

Bild 2. Lämningarna vid Össjö kvarn.

Bild 3. En av malstenarna som tidigare malde i kvarnen. I bakgrunden syns den utfyllda dammen.

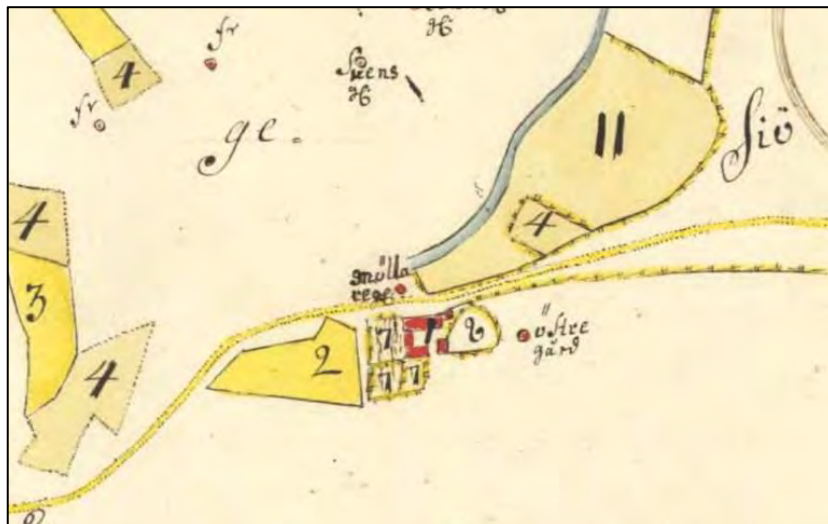

Bild 4. Den tillhörande förrådsbyggnaden. Notera den stenskodda dammvallen som följer kvarnplanen bort till inventeringsbilen.

HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER

Historisk karta 1. Storskifteskartan över Össjö utmark år 1783 där Össjö kvarn visas "qvarn till Mjölnearegården". Lantmäteristypens arkiv 1783.

Historisk karta 2. En geometrisk avmätning över Össjö by år 1715 där Möllaregården är återgiven, till vilken Össjö kvarn tillhörde. Lantmäteristypens arkiv 1715.

Historisk bild 1. Bilden visar Össjö kvarn år 1999 då Länsstyrelsen i Kronobergs län genomförde en kvarn- och såginventering. Idag är endast grunden kvar. Foto: Länsstyrelsen i Kronobergs län.

KARTBILAGA

ÖSSJÖ SÅG

<i>Kommun, Socken:</i>	Ljungby kommun, Södra Ljunga socken.
<i>HARO:</i>	88 Helge å.
<i>Byggår:</i>	1800-talets början.
<i>Lagskydd:</i>	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, PBL och MB.
<i>Kulturbeskydd:</i>	Högt kulturbeskydd.
<i>Värdebärande beståndsdelar:</i>	Sågverksbyggnad, dammbyggnad och strandskoningar.
<i>Kärnvärden:</i>	Välbevarad sågverksmiljö som vittnar om hur vattnet nyttjats som resurs i den historiska skogsindustrin under framförallt 1800-talet.

HISTORIK

Historiskt sammanhang: sågverksamhet

Össjö såg är inte avbildad i storskifteskartan från år 1783, där Össjö kvarn är avbildad. Det kan dock ha funnits både kvarn och såg på samma plats. Össjö såg avbildas första gången i lagaskifteskartan över Össjös inägor från år 1843 (historisk karta 1). Sågen låg på samma plats som den idag ligger och det fanns även en kvarn på samma plats.³⁰ I generalstabskartan från år 1870 redovisas likväl kvarn och såg på samma plats. I ekonomiska kartan från år 1950 har Össjö kvarn flyttats söderut till sin nuvarande plats. Sågverksamheten lades ner på 1950-talet men förvärvades av hembygdsföreningen på 1970-talet som restaurerade byggnaden.

Det har troligtvis flottats för husbehov i Prästebodaån och till Össjö såg. Då Strömsnäsbruk ansökte om att inrätta allmän flottled i Ivlaån framgår att flottning för husbehov pågick i vattendraget sedan tidigare.²⁵

BESKRIVNING AV MILJÖN

Miljösammanhang: sågmiljö

I Össjö såg fanns ramsåg och kantverk. Vid inventeringstillfället år 1999 fanns kantverket bevarat. Sågverket lades ner på 1950-talet och förföll därefter. På 1970-talet förvärvade hembygdsföreningen sågen och lade nytt spåntak samt bytte ut rötade delar av byggnaden. Nytt vattenhjul installerades i mitten av 1980-talet (bild 6) och år 1997 uppfördes det nya hjulhuset (bild 4). Taket lades då även om till ett brädtak på södra takfallet och plåttak på det norra.

Sågbyggnaden utgörs av en våning i stående slät träpanel samt en hög kallmurad källargrund under ett sadeltak i korrugerad plåt (bild 1 och 3). Träet är behandlat med järnvitriol. I byggnadens långsida finns två spröjsade fönster med sex rutor i vardera. I östra kortsidan finns ett spröjsat fönster med sex rutor. Södra långsidan har ett stockintag till sågen. Hjulhuset är uppfört i slät panel med sadeltak (bild 4). Södra takfallet i korrugerad plåt och norra takfallet i brädtak. Skibord/stötgolv till underfallshjulet är i trä. Intagskanalen är idag igensatt och ingen vattenföring finns. Men principen är fortfarande begriplig och relationen mellan byggnad och vattendrag är tydlig.

De vitala delarna i kvarnverket, stjärnhjul och drev, finns bevarade i sågverksbyggnaden (bild 2). Dammvallen är uppförd i kallmur ca 50 meter lång i nordlig riktning från kvarnen (Bild 1). Det finns ett utskov i dammvallen men luckorna är utrivna vilket medfört att dammbyggnaden inte längre har någon dämmande funktion (bild 5). Det f.d. uppdämda området är numera till stor del

³⁰ Lantmäteristyrelsens arkiv, laga skifte 1843, Södra Ljunga socken, Össjö nr 1-7.

utfyllt med sediment och igenväxt. Skibord/stötgolv till underfallshjulet är i trä. Intagskanalen är idag igensatt och det finns idag ingen vattentillförsel (bild 7). Principen är dock begriplig och det finns en förståelse för relationen mellan byggnad och vattendrag. Vid kvarnintaget finns ett mindre parti i murad sten. Utloppskanalen är i kallmurad sten (bild 8 och 9).

KULTURHISTORISK VÄRDERING

Kvarnbyggnaden

Sågverksbyggnaden är av högt kulturhistoriskt värde då de värdebärande beståndsdelarna är bevarade. Exteriören är välbevarad och traditionsenligt restaurerad. Interiört finns vitala beståndsdelar bevarade av såväl kvarnverk som maskinutrustning. Detsamma gäller underfallshjul och hjulgrav. Det finns därmed höga pedagogiska, industrihistoriska och arkitektoniska värden kopplade till platsen och relationen till vattnet och kraftutvinningen.

Dammen och vattenvägarna

Av kulturhistoriskt värde är den kallmurade dammvallen som sannolikt inte byggts om under senare delen av 1900-talet. Även den kallmurade hjulgraven och utloppskanalen är värdebärande i miljön. Dammluckorna och den dämmande effekten är två viktiga beståndsdelar som saknas vilket bidrar negativt till det kulturhistoriska värdet.

Helhetsmiljön

Össjö såg har varit av stor betydelse för bygdens befolkning och samhälleliga utveckling. Det går att relatera helhetsmiljön vid Össjö såg till Össjö kvarn och omkringliggande gårdar; vilket skapar en topologisk förståelse för hur det agrara och tidigindustriella samhället har fungerat.

FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN

I dagsläget finns inga planerade biotopvårdsåtgärder vid Össjö såg. Dammbyggnaden anses inte längre fylla någon dämmande funktion. Vid eventuell blockutläggning bör detta göras utan att de värdebärande beståndsdelarna skadas. Närheten till landsvägen gör det möjligt att transportera dit sten, vilket är att föredra.

BILDER AV MILJÖN 2015

Bild 1. Vy över sågverksbyggnad med dammbyggnad.

Bild 2. Interiört i Össjö såg med kvarnverk, stjärnhjul och drev.

Bild 3. Sågverksbyggnaden sett söderifrån. Notera timmerintaget, luckan, till sågen.

Bild 4. Hjulhuset på den norra sidan av byggnaden.

Bild 5. Utskovet i dammbyggnaden. Luckorna är borttagna och kvarntaget igensatt.

Bild 6. Underfallshjulet.

Bild 7. Intaget till kvarnhjulet är numera igensatt. I förgrund syns även skibord i trä.

Bild 8. Vy mot sågmiljön från den intilliggande vägbron. I bild syns hjulgrav och utskov.

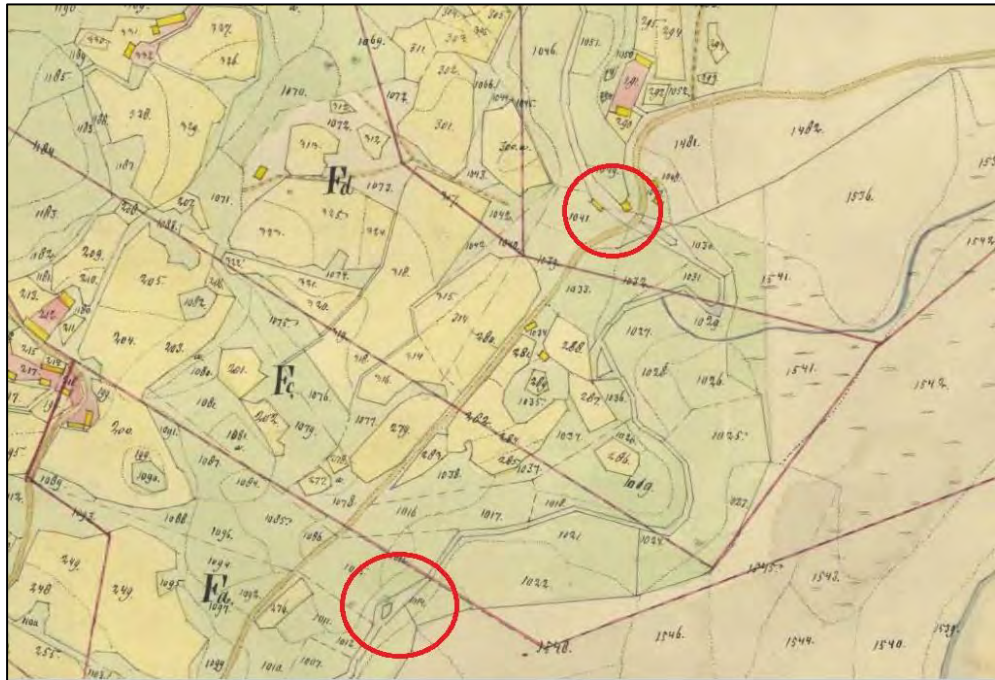

Bild 9. Vy nedströms Össjö såg mot vägbron.

Bild 10. Vy uppströms Össjö såg.

HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER

Historisk karta 1. Lagaskifteskartan över Össjö inägor visar kvarnplatserna för Össjö kvarn och Såg. Den röda markeringen mot norr visar sågens läge och det fanns då två både kvarn och såg på samma plats. Lantmäteristyrelsens arkiv 1843.

KARTBILAGA

STENAVADS KVARN

<i>Kommun, Socken:</i>	Tutaryds socken, Ljungby kommun
<i>HLARO:</i>	88 Helge å
<i>Byggår:</i>	1863
<i>Lagskydd:</i>	Generella hänsynsbestämmelser enligt KML, PBL och MB
<i>Kulturbistorisk värdering:</i>	Högt kulturhistoriskt värde
<i>Värdebärande beståndsdelar:</i>	Kvarnbyggnadens exteriör med vattenhjul, bevarad interiör, välbevarad och påfallande tydlig dammbyggnad med vattenmagasin, grävd och stenskod utloppskanal
<i>Kärnvärden:</i>	Tidstypisk kvarnmiljö från 1800-talets andra hälft, vittnar om vattenkraftens tekniska principer och nödvändiga roll i livsmedelsförsörjningen.

HISTORIK

Historiskt sammanhang: kvarnverksamhet

Stenavads kvarn, som även går under benämningen Luddö kvarn, anlades troligtvis redan under medeltiden och var då en skvaltkvarn. Kvarnen byggdes ut till hjulkvarn och skattlades år 1744. Kvarnen har lytt under Brä Kentorps herrgård. Herrgården låg tidigare norr om Brä Kentorpssjön (historisk karta 1). Herrgården finns inte bevarad idag. I slutet av 1700-talet övergavs kvarnen, och anges som ”öde”. Verksamheten återupptogs under 1800-talet och år 1838 fanns kvarnen registrerad som hjulkvarn.³¹

Dagens kvarn byggdes år 1863. Kvarnar från denna tid är vanligtvis liggstimmerade, men Stenavads kvarn är byggd med regelstomme vilket blir vanligare mot sekelskiftet 1900. Kvarnen drevs av ett vattenhjul om 30 hkr och kvarnverket under 1940-talet bestod av 3 par stenar, korn- och grynsverk, skalare och samsikt. Jämsides bedrevs även jordbruk.³²

I lagaskifteskartan från år 1921 (historisk karta 1 & 2) visas dammen och kvarnbyggnaden vid dess nuvarande läge. Kvarnen och tillhörande jordbruksmark avstyckades år 1924. Den siste mjölnaren, Gustav Fransson, köpte kvarnen och marken. Mjöl maldes fram till år 1946. Efter att verksamheten lades ned förföll kvarnen på grund av bristande underhåll. I början på 1970-talet genomfördes en totalrenovering av byggnaden. Ett nytt vattenhjul byggdes och nya fönster sattes in i kvarnbyggnaden.

BESKRIVNING AV MILJÖN

Miljösammanhang: kvarnmiljö

Dammvallen är av kallmurade stenar, med murade stenar vid utskoven och intaget (bild 1 & 2). De murade partierna är senare tillkomna än dammvallen, troligtvis har partierna närmast utskoven förstärkts under 1970-talet. Dammbyggnaden är cirka 70 meter lång och ger ett påfallande tydligt intryck (bild 3 & 4).

Två utskov finns i dammvallens norra sida (bild 5). Vid utskovet närmast åkanten regleras flödet med ett överfallsvärn (bild 6). Vid det andra utskovet finns tre spetluckor med luckor och ståndare samt ram i trä. Mellan luckorna vid utskovet finns en murad avdelare och vattnet löper i två kanaler efter utskovet (bild 7).

Vid åfårans södra sida finns ett intag till kvarnen. Vid intaget reglerades vattnet med en lucka i trä (bild 8). Denna var dock trasig vid inventeringsbesöket. Intaget består av en träränna som går till bröstfallshjulet (bild 9). Hjulgraven är av murad sten. Överbyggnaden har ett sadeltak täckt med tegel och är delvis klädd med locklistpanel (bild 10 & 11).

³¹ Länsstyrelsen i Kronoberg, *Kvarn- och såginventeringen 1999*, <http://web05.lansstyrelsen.se/Kartwebb/kvarnsag/default.asp>, 20-02-15.

³² Winning 1940, s. 264.

Kvarnbyggnaden är två våningar hög och står på en murad stengrund (bild 12 & 13). Byggnaden är uppförd med regelstomme och fasaden är täckt med locklistpanel och målad i faluröd slamfärg. Fönstrena är tvåluftsfönster och småspröjsade till 12-16 rutor. Likt tidigare nämnt är fönstren utbytta under 1970-talets renovering. Fönsterofattningen och dörrarna är svartmålade. Sadeltaket är täckt med tegelpannor. Kvarnbyggnadens tydliga läge vid dammen gör vattenspegeln viktig för förståelsen av miljön (bild 14).

Utloppskanalen, som är cirka 200 m lång, är grävd och stenskodd längs hela kanalen. Kanalen, likt dammbyggnaden och dammen, ger ett påfallande intryck (bild 15 & 16).

Vid besiktningen i februari 2015 var det inte möjligt att inventera kvarnbyggnadens interiör. Interiören inventerades däremot år 1999 av Länsstyrelsen i Kronoberg. Då fanns mycket av kvarnens interiör bevarat, däribland tre stenpar om 10 spann, korngrynskvarn, skalare och sikt. Delar av utrustningen var i nedmoterat skick och möjligtvis saknas vissa delar.

Kraftöverföringssystemet mellan vattenhjul och kvarnstenar är, enligt inventeringen år 1999, av en typ som endast återfinns på ett fåtal av länets kvarnar. Hjulstocken driver ett stort liggande hjul med kuggar, ett så kallat stjärnhjul, vilket de tre stenparen är placerade omkring.

De omkringliggande byggnaderna består av tre ekonomibyggnader och en ombyggd mjölnarbostad med tillbyggnad. Mjölnarbostaden är kraftigt renoverad och endast läget vittnar om en historisk samhörighet med kvarnen (bild 17). Dagens byggnad står på en betonggrund och fasaden är klädd med locklistpanel.

KULTURHISTORISK VÄRDERING

Kvarnbyggnaden

Kvarnbyggnaden är varsamt renoverad och exteriören har i huvudsak behållit sitt ursprungliga uttryck från 1800-talets andra hälft. Interiören har ej varit möjlig att besiktiga vid inventeringen 2015, men betydande delar av utrustningen fanns bevarad 1999. Maskineriet, det ovanliga stjärnhjulet och det återuppbyggda bröstfallshjulet förmedlar vattenkraftens grundläggande tekniska principer.

Dammen och vattenvägarna

Relationen mellan kvarnbyggnaden, vattenvägarna och dammen är tydliga och bidrar starkt till den historiska förståelsen av platsen. Dammvallen är välbevarad och av imponerande längd. Likaså är de grävda kanalerna välbevarade och tydligt läsbara.

Helhetsmiljön

Bräketorps herrgård finns inte bevarad idag och inte heller är den geografiska kopplingen mellan kvarnläget och det tidigare herrgårdsläget tydligt med ett avstånd däremellan på cirka 2,5 km. Detta till trots utgör kvarnen, dammen och vattenvägarna en historiskt läsbar och förståelig helhetsmiljö. Kvarnbyggnaden i kombination med de tydliga vattenvägarna och den välbevarade dammen vittnar om 1800-talets kvarnverksamhet och behovet av vattenkraft för livsmedelsförsörjning. MjölARBostaden är ombyggd, men läget vittnar fortfarande om en relation till kvarnbyggnaden.

FÖRSLAG TILL KULTURMILJÖHÄNSYN

Inga åtgärder är i dagsläget aktuella vid Stenavads kvarn. Dammen bedöms dock vid inventeringen 2015 utgöra ett definitivt vandringshinder. Vid eventuella framtida åtgärder bör dammvallen bevaras intakt, vattenmagasinet och vattenvägarna är viktiga för förståelsen av helhetsmiljön. Kvarnen är inte i drift men vattenhjulet bedöms vara driftdugligt vilket ytterligare stärker motiven för ett bevarande av dammvallen och vattenvägarna

BILDER AV MILJÖN 2015

Bild 1. Dammvallen med utskov t.v. i bild och kvarnbyggnaden med intag till bröstfallshjulet t.h.

Bild 2. Dammvallen är cirka 70 meter lång och ger ett påfallande och tydligt intryck.

Bild 3. Dammvallen med kvarnbyggnaden i bakgrunden.

Bild 4. Närbild på den kallmurrade dammvallen.

Bild 5. Utskov i dammvallens norra sida.

Bild 7. Den murade avdelaren vid spettluckorna. Vattenet leds i två kanaler.

Bild 8. Lucka vid intaget

Bild 6. Överfall.

Bild 9. Träränna vid intaget till bröstfallshjulet. Rännan är i dåligt skick.

Bild 10. Bröstfallshjulet i den murade hjulgraven.

Bild 11. Bröstfallshjulet med överbyggnaden.

Bild 12. Kvarnbyggnaden med murad grund och fasad i locklistpanel.

Bild 13. Kvarnbyggnaden med intaget t.h i bild.

Bild 14. Vattenspegeln är viktig för den historiska förståelsen och för intrycket av helhetsmiljön.

Bild 15. Den grävda och stenskodda utloppskanalen.

Bild 16. Utloppskanalen är cirka 200 m lång.

Bild 17. Den ombyggda mjölnarbostaden.

HISTORISKA DOKUMENT, KARTOR & BILDER

På lagaskifteskartan från år 1921 syns Bräkentorps herrgård t.v. norr om Bräkentorpssjön. T.h. syns Stenavads kvarn. Kvarnen avstyckades år 1924. Lantmäterimyndigheternas arkiv 1921.

Närbild på samma karta visar kvarnens och dammens läge. Notera den långa utloppskanalen och den norra kanalen vid dammens utskov som finns bevarade idag.

LITTERATURFÖRTECKNING

TRYCKTA KÄLLOR

Brogårdh, Thore, *Så levde vi då*, Förf., Markaryd, 1981.

Petersson, Thorsten & Zachrisson, Göran, *Delary: bruk med tradition*, Utg., Växjö, 1972.

Winning, Jacob (red.), *Svenska kvarnar*, Svenska Yrkesförl., Hälsingborg, 1940

INTERNET

Länsstyrelsen i Kronoberg, *Kvarn- och såginventeringen 1999*,
<http://web05.lansstyrelsen.se/Kartwebb/kvarnsag/default.asp>, 20-02-15.

ARKIVMATERIAL

Krigsarkivet; Hermelinska samlingen. Charta öfver Sunnerbo Härad uti Kronobergs län 1685.

Krigsarkivet; Hermelinska samlingen. Charta öfver Kronobergs och Blekingens Höfdingedömen 1788.

Lantmäteristyrelsens arkiv, geometrisk avmätning 1696, Göteryds socken, Veka nr. 1, aktbeteckning: F22-49:1.

Lantmäteristyrelsens arkiv, geometrisk avmätning 1715, Södra Ljunga socken, Össjö nr 1-7, aktbeteckning F66:1.

Lantmäteristyrelsens arkiv, arkiv, storskifte 1798, Göteryds socken, Ramnäs nr 1-5, aktbeteckning: F22-36:1.

Lantmäteristyrelsens arkiv, storskifte 1782, Göteryds socken, Ekenäs nr 1-3, aktbeteckning: F22-8:1.

Lantmäteristyrelsens arkiv, storskifte 1783, Södra Ljunga socken, Össjö nr 1-7, aktbeteckning: F8.

Lantmäteristyrelsens arkiv, storskifte 1788, Göteryds socken, Ryd nr 1-2, aktbeteckning F22-38:1.

Lantmäteristyrelsens arkiv, storskifte på utmark 1796, Södra Ljunga socken, Ivla nr 1-11, aktbeteckning: F66-10:3.

Lantmäteristyrelsens arkiv; storskifte 1796, Hamneda socken, Björstorp nr 1-4, aktbeteckning F24-2:1.

Lantmäteristyrelsens arkiv, enskifte 1813, Hamneda socken, Björstorp nr 1-4, aktbeteckning: F24-2:3.

Lantmäteristyrelsens arkiv, storskifte på inägor 1822, Södra Ljunga socken, Ivla nr 1-11, aktbeteckning: F66-10:3.

Lantmäteristyrelsens arkiv, laga skifte 1843, Södra Ljunga socken, Össjö nr 1-7, aktbeteckning: F66.

Lantmäteristyrelsens arkiv, laga skifte 1853, Södra Ljunga socken, Ivla nr 1-11, aktbeteckning: F66-10:5.

Lantmäterimyndigheternas arkiv, avmätning 1802, aktnr. 07-GÖT-098.

Lantmäterimyndigheternas arkiv, laga skifte 1870, aktnr: 07-GÖT-16.

Lantmäterimyndigheternas arkiv, laga skifte 1883, aktnr.07-GÖT-105.

Lantmäterimyndigheternas arkiv, laga skifte 1921, aktnr. 07-TUT-72.

MUNTliga KÄLLOR

Douglas Thelin, 02-02-15.

Dag Johansson, 02-02-15.

Per Nordqvist, 02-02-15.

Henry Svensson, 04-02-15.

Anders Noaksson, 11-02-15.

